

OBSAH

Editorial	90
<i>Studie</i>	
Confounding factors in interpreting fracture frequencies in skeletal populations	
Lukáš Friedl	91
Hyperostosis frontalis interna – a find in women individual from Modern Times (St. Martin Cathedral, Spišská Kapitula, Slovakia)	
Eva Petrušová Chudá, Michaela Dörnhöferová	97
Projevy nepietního způsobu ukládání mrtvých u středověkých populací	
Lucie Čulíková	103
Archeologický výzkum vodních mlýnů: výsledky, perspektivy	
Lucie Galusová	113
Zobrazenia žien v umení klasického Grécka – možnosti interpretácií s využitím poznatkov genderových a feministických štúdií	
Zuzana Jamrichová	121
Základní koncepty Pierra Bourdieu: pole – kapitál – habitus	
Michal Růžička, Petr Vašát	129
<i>Recenze</i>	
Günter Stemberger – Úvod do Judaistiky. 2010.	
Zbyněk Tarant	134
Albert Hourani – Dějiny arabského světa. 2010.	
Jaromír Vejrych	134
Johan Huizinga – Podzim středověku. 2010.	
Pavel Vaverka	136
Jiří Just, Zdeněk R. Nešpor, Ondřej Matějka et. al. – Luteráni v českých zemích v proměnách staletí. 2009.	
Jiří Nenutil	138

TABLE OF CONTENTS

Editorial	89
<i>Articles</i>	
Confounding factors in interpreting fracture frequencies in skeletal populations	
Lukáš Friedl	91
Hyperostosis frontalis interna – a find in women individual from Modern Times (St. Martin Cathedral, Spišská Kapitula, Slovakia)	
Eva Petrušová Chudá, Michaela Dörnhöferová	97
The manifestation of a non-reverent form of the inhumation of the deads in the medieval populations	
Lucie Čulíková	103
Archaeological research of water mills: outcomes, perspectives	
Lucie Galusová	113
Women in the art of Classical Ancient Greece – the possibility of interpretation by using gender studies and feminist theories	
Zuzana Jamrichová	121
The fundamental concepts of Pierre Bourdieu: field – capital – habitus	
Zuzana Jamrichová	129
<i>Reviews</i>	
Günter Stemberger – Úvod do Judaistiky. 2010.	
Zbyněk Tarant	134
Albert Hourani – Dějiny arabského světa. 2010.	
Jaromír Vejrych	134
Johan Huizinga – Podzim středověku. 2010.	
Pavel Vaverka	136
Jiří Just, Zdeněk R. Nešpor, Ondřej Matějka et al. – Luteráni v českých zemích v proměnách staletí. 2009.	
Jiří Nenutil	138

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

počátkem prvního desetiletí 21. století vznikl na Západočeské univerzitě díky aktivitě pedagogů oddělení biologické antropologie a z iniciativy doc. Vladimíra Sládka obor Antropologie populací minulosti. Nosnou myšlenkou bylo vytvoření prostoru pro studium minulých populací, které by dokázalo využít potenciálu disciplín, jež k poznání jejich života přispívají. Základní pilíř byl vystavěn na biologické antropologii doplněné především o archeologii a sociokulturní antropologii.

Porozumění současnosti se neobejde bez znalosti naší minulosti. Život předků však nelze studovat přímo. Dostupné informace jsou neúplné a pozměněné řadou transformací. Retrospektivní vědy se ale snaží využít potenciálu dostupných pramenů a rekonstruovat minulé procesy a vztahy. Přestože existuje více metodologických přístupů, obor Antropologie populací minulosti dlouhodobě klade důraz na deduktivní logiku, která badatele nutí k budování modelů a formulaci hypotéz. Očekávané trendy jsou pak testovány pomocí dat ze studovaných pramenů a hypotézy budou přezívají konfrontací s daty nebo jsou zamítnuty. Pro budování modelů a formulaci hypotéz je inspirativní využití dat z příbuzných disciplín včetně etnografie, která doslova otevírá oči a nastavuje kritické zrcadlo řadě nevědomých předpokladů, které současný člověk považuje za samozrejmé.

Jednotlivé retrospektivní vědy vznikaly především v souvislosti se studiem určitých pramenů. Historie se konstituovala na základě analýzy písemných údajů, ale postupně se k nim přiřazovaly i materiální doklady. Archeologie si vybrala za svoji doménu především artefakty, ale svůj zájem rozšířila i na prameny, které nejsou primárním produktem lidské činnosti. Biologická antropologie ve vztahu k minulým populacím studovala hlavně kosterní pozůstatky a zvláště hroby a pohřebiště. Postupně však zahrnula také poznatky o biologické variabilitě člověka a jejích přičinách jako jsou např. výživa, mobilita nebo stresové faktory. Archeologie a antropologie do svých interpretací zahrnuly i dobové ekologické a klimatické faktory nebo demografické souvislosti. Se zvyšující se komplexitou analýz se postupně rozrostly hranice mezi jednotlivými vědními obory, a to i přes specifické metody každého z nich.

Posledním aspektem, který bychom zde v úvodu rádi připomenuli, je rozmach nástrojů retrospektivních výzkumů. Z mnohých lze uvést lingvistickou analýzu textů, obnovu poničených fragmentů písemných dokumentů nebo artefaktů, trasologické studium kamenné industrie, modelování v trojrozměrném prostoru, vyhledávání pozůstatků staveb fyzikálními metodami či leteckým snímkováním, datovací metody, histologický a biochemický, příp. i genetický výzkum kostí a jiných organických zbytků, botanické a zoologické analýzy a v neposlední řadě demografické analýzy a statistické multivariační metody. Svádí to však k prohlubování specializace, přičemž naopak integrace je žádoucí. Bez vzájemného propojení myšlenkových postupů, oborových metod a sofistikovaných nástrojů bude naše znalost jen částečná a nepříliš spolehlivá. Právě spoluprací retrospektivních věd a kombinací více zkoumaných pramenů lze zvýšit validitu našich poznatků o minulých populacích.

Z podnětu studentů magisterského studia oboru Antropologie populací minulosti na Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni vznikla myšlenka uspořádat setkání, kde by se mladé začínající adeptky a adepsi vědeckého bádání sešli, prezentovali své výzkumné projekty a ukázali, že k poznání minulosti sice existují různé přístupy, ty se ale navzájem doplňují. Cílem konference bylo vytvoření mezioborového prostředí, které mladé badatelky a badatele povede ke kritickému přehodnocení vlastní práce a bude je stimulovat k hledání nových otázek a způsobů, jak na tyto otázky odpovídат.

S potěšením lze konstatovat, že se v duchu našich předchozích úvah neuzavřeli do svého oboru, ale pozvali i zástupce blízkých oborů a pracovišť. Setkali se zde především biologičtí antropologové a archeologové. Studentská konference „Perspektivy studia minulých populací“, která se konala v Plzni dne 30. listopadu 2010, proběhla zdařile a stala se snad základem budoucí tradice, podporující komplexní chápání života našich předchůdců, plastické myšlení a interdisciplinární budoucích badatelů na poli retrospektivních věd. Konferenci by bylo možné jen obtížně konat a zvláště z ní publikovat příspěvky, které zde zazněly, bez podpory Grantové agentury Západočeské univerzity v Plzni (SVK3-2010-001).

Z příspěvků, které na konferenci zazněly, pak jejich autoři připravili i písemné výstupy prezentované v tomto čísle AntropoWebzinu.

Na úvod byl vybrán příspěvek Lukáše Friedla, který se zabývá možnostmi a metodologickými úskalími rekonstrukce života minulých populací prostřednictvím studia traumat na kosterních pozůstatcích. Tomuto tématu se věnuje i studie Evy Petrušové Chudé a Michaeley Dörnhöferové, jež se věnuje analýze nalezu kosterních pozůstatků z Katedrály sv. Martina ze Spišské Nové Vsi na Slovensku. Trojici příspěvků věnujících analýze kosterních pozůstatků pak uzavírá Lucie Čulíková s problematikou nepietního ukládání mrtvých ve středověku v kontextu revenantsví a vampyrismu.

Dalším vybraným příspěvkem je text Lucie Galusové zaměřený archeologii a historii vodních mlýnů na našem území a posledním příspěvkem z konference „Perspektivy studia minulých populací“ je studie Zuzany Jamrichové věnovaný zobrazení žen v umění starověkého Řecka v kontextu genderových a feministických studií.

Dále v tomto čísle vychází text Michala Růžičky a Petra Vašáta věnující se teoriím základním konceptům sociologie Pierra Bourdiehu a vysvětlující jejich vzájemné propojení.

Poslední částí je pak stálá rubrika recenzí – tentokrát učebnic Güntera Stembergera „Úvod do judaistiky“ a „Dějiny arabského světa“ Alberta Houraniho, dále druhého českého vydání klasického díla Johana Huizinga „Podzim středověku“ a knihy kolektivu autorů J. Lusta, R. Nešpora, O. Matějký: „Luteráni v českých zemích v proměnách staletí“.

*Vladimír Blažek, Daniel Sosna a Petr Tůma
Plzeň, červenec 2011*

CONFOUNDING FACTORS IN INTERPRETING FRACTURE FREQUENCIES IN SKELETAL POPULATIONS

Lukáš Friedl

Katedra antropologických a historických věd, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni &

Department of Anthropology, Tulane University, New Orleans, LA, USA

lukas.friedl@gmail.com

Confounding factors in interpreting fracture frequencies in skeletal populations

Abstract—The lifestyle of past populations can be reconstructed with help of several skeletal indicators. One such indicator is trauma. Trauma can be used for inferring about daily activities, subsistence strategy, division of labor, occupational hazards as well as warfare. Paleoepidemiology aimed at the evaluation of pathologies in populations provides a tool; however, since the tool is inferential and the living population does not exist anymore, it also brings some problems in the interpretation. This paper discusses these problem areas on a specific example of fracture frequency interpretations in skeletal populations. There are two main sources of interpretation confusion: methods and biology. Methodological problems are preservation, estimates of number of individuals, age, and sex, fracture recognition and diagnosis, and chronology of burial sites. Biological problems arise from processes of senescence, healing, and bone remodeling.

Key Words—fracture frequencies, trauma, paleoepidemiology, skeletal populations, methodology, biology

INTRODUCTION

MANY skeletal populations form museum collections and others are continuously excavated in order to prevent their definitive destruction from environmental factors and human activities, or as a result of academically driven excavations. Researchers use skeletal collections to answer specific questions. The majority of these questions are related to the life of a population from which the skeletons under study come from.

To answer such a question, researchers usually use several lines of evidence. One is to look at stress indicators manifested on the skeleton. This approach includes broad spectrum of skeletal characteristics from metabolic, congenital and dental defects to alterations of joints and indicators of trauma (Larsen 1999; Roberts and Manchester 2007).

Since metabolic, congenital, and dental defects are heavily used to infer about nutritional insufficiencies (e.g. Ortner and Erickson 1997; Stuart-Macadam 1992), degenerative joint alterations, and trauma indicators are

on the other hand used as an evidence for inferring about habitual activities, subsistence strategy, warfare, division of labor, occupational hazards etc. (Judd and Roberts 1998; Kilgore et al. 1997; Novak 2001; Jurmain 1999).

Over the long history of human skeletal pathology studies, there were methodological and interpretative problems. However, these problems were mainly with linking specific skeletal conditions to certain diseases or other agents (e. g. some infectious diseases and trepanations in 19th century) (Mann and Murphy 1990). Moreover, studies originating before the 1950' were heavily influenced by racial theory and typologies that were manifested in focusing on human skulls (Armelagos and Van Gerven 2003, Rose et al. 1996). With the change of paradigms (encouraged by Sherwood Washburn's "New Physical Anthropology", 1953), more attention have been devoted to population perspective and to the interaction between biology and environment (Armelagos and Van Gerven 2003).

This paradigmatic shift also had an impact on paleopathology and facilitated the transition from isolated case reports to more complex studies focused on the interpretation of population health status. As a consequence, paleoepidemiology as a discipline was born. Even if the first paleoepidemiological study had been done much earlier (in 1930') by Ernest A. Hooton on Pecos Pueblo skeletal population (Armelagos and Van Gerven 2003), discipline became truly established later in mid 1960' (Mann and Murphy 1990).

Paleoepidemiological approach brought new perspectives and was able to explain different set of questions about human life in the past. However, in my opinion, it also brought some problems inherent to its aims that make interpretations tentative and not always very convincing. Thus, I would like to review these problematic areas and even if they are not completely exclusive for paleoepidemiology, I would like to demonstrate them on bone fracture frequency interpretations in skeletal populations.

In this sense, I can see two main problem areas influencing final interpretation of fracture frequencies in paleopathological record: methodological and biological.

METHODOLOGICAL SET OF PROBLEMS

Taphonomy

Basic prerequisite for any study of human skeletons is their preservation. The preservation is a factor that researchers can't influence at all (in the interval from burial to just prior the excavation). Obviously, the state of preservation during excavation and later, during handling and sorting in museums can be substantially influenced by people.

Behrensmeyer (1991) listed a comprehensive set of factors influencing the state of preservation of any skeletal sample. Even if her work is set within the frame of general vertebrate taphonomy, several factors can be used for inferring about preservation of prehistoric and historic human skeletal collections.

- 1) Body size, bone size and bone shape. Larger bodies tend to preserve better than smaller ones. It is caused in part by the fact that larger bodies have larger bony elements. It has been shown in taphonomy studies that as a general rule, small elements move more easily in geological strata (Dodson 1973; Korth 1979) and they are also more prone to be destroyed by the soil chemistry or weathering (if exposed to surface) simply because they have less bone tissue (Behrensmeyer 1991). This is in fact one of the most prevalent cause of non-adult skeleton underrepresentation in the fossil and burial record.
- 2) Skeletal articulation. The state of articulation depends on the strength of connective tissue in the skeleton (Behrensmeyer 1991). When applied to medieval burial context, differences can be expected between adult and non-adult individuals (especially neonates). The direction is apparent: adult individuals will preserve better than non-adults.
- 3) Bone modification. This relates directly to the problem of counting fractures in skeletal elements. If the individual has been buried with a broken bone, the inner part (e. g. medullary cavity in long bones) is exposed to destructive processes after the soft tissues decompose. The most affected parts are usually those just around the breakage and if they become destroyed, precise fracture identification may be disabled.
- 4) Bone density. Bone density is simply the ratio between bone mineral content and thickness of a bone. It varies within a single bone, within an individual and within a population. It is influenced by many factors but some of them are age, nutrition, health status etc. (Turner-Walker and Mays 2001). More dense bones tend to preserve better (Galloway et al. 1997; Waldron 1987; Willey et al. 1997).
- 5) Environmental factors (or outer factors since I will include human cultural practices). This is a set of factors that may heavily influence skeletal preservation and they directly relate to the previous four points since they always act together. They are: faunaturbation, floraturbation, weathering, abrasion, soil chemistry, soil physics, influence of microor-

ganisms, and human cultural practices. These all can alter the bone in significant ways. For example, soil pH is a significant factor influencing bone preservation. As pH decreases to acidic levels, bone mineral is dissolving and preservation rapidly drops. The most suitable soil pH for bone preservation is neutral or slightly alkaline (Gordon and Buikstra 1981). The example of influence of human cultural practices to skeletal preservation may be the depth of burial pit. Stojanowski et al. (2002) showed that deeper burial pits result in better preservation, since skeletons buried close to the surface are exposed to much harsher chemical and physical conditions in upper soil layers (water, oxygen content, floraturbation etc.).

From the above mentioned points we can postulate that there will probably be differences in preservation regarding age and sex of buried individuals and regarding the environmental conditions. But these predictions need not to work perfectly. For example Walker et al. (1988) found significant relationship between the age of individual and its preservation but Stojanowski et al. (2002) did not. Regarding fracture frequencies, conclusions and interpretations must be made in consideration of possible bias due to preservation. Not only researchers may face biases in age and sex structure but also representation of certain skeletal elements (especially smaller ones).

Number of specimens and minimum number of individuals

From paleoepidemiological point of view, these two estimates are crucial for final interpretations of population's health status. Number of specimens here means the total number of bones observed. This number is used in fracture frequency studies for reporting fracture rates within given population. But how these studies deal with fragmentary nature of many bones in the assemblages? And how they count the total number of bones? For example Judd and Roberts (1999) state: The long bones (clavicle, humerus, radius, ulna, femur, tibia, and fibula) of each individual were identified as present (90%+ bone present), incomplete (50-90% bone present), fragmentary (50% bone present), or absent. Each bone was examined for evidence of antemortem or perimortem fracture. **Incomplete bones with fractures and all complete bones formed the "observable corpus."** (emphasis added).

It is obvious that some bias is introduced here since the fracture frequency is counted as the number of fractured bones/total number of bones observed multiplied by 100 and incomplete bones without fractures are not included. Moreover, some authors do not mention how they counted total number of bones (Djuric et al. 2006; Grauer and Roberts 1996) and some others used only intact bones omitting all incomplete skeletal elements (Lovejoy and Heiple 1981).

Another problem can be seen in estimating the number of individuals represented in skeletal assemblage. Most of the fracture frequency studies use, besides the

fracture frequency rate, the number of individuals affected by fractures (Lovejoy and Heiple 1981; Djuric et al. 2006; Grauer and Roberts 1996). It is important to stress that this type of inference can be reliably done only on the skeletal sample coming from well defined burials in which we can assume that single burial represents single individual. But many graveyards do not fit to this scheme. Specifically, some medieval church cemeteries experienced burial crowding with frequent interventions and level structure. Some studies overcame this problem by simply counting only those burials that reliably represented single individual (Nakai et al. 1999). When counting fracture rates per individual, Lovejoy and Heiple (1981) assumed that all missing bones have been fractured at the same rate as bones actually observed. This is obviously another source of bias.

In extreme situations, we can deal with mass or other highly commingled burials. In these situations, estimating the number of individuals represented by skeletal assemblage is necessary. Three primary methods were developed. MNI (minimum number of individuals), Lincoln/Petersen index and MLNI (maximum likely number of individuals) (reviewed in Adams and Konigsberg 2004). Even if these methods are said to differ in validity and reliability, they are still estimates of original population and as such represent another source of bias if they are used.

Recognition, identification, diagnosis

If researchers are lucky enough and overcome problems with bone preservation, there is a challenge to identify the fracture. The diagnosis in skeletal populations usually proceeds by two primary methods. Macroscopic visual inspection is used as a first sorting method and than in equivocal cases, imaging methods can be used (mainly radiography) (Grauer and Roberts 1996).

Paleopathologists need to develop unitary system of trauma description in order to be able to compare data from skeletal samples from different times and environments. This effort was pushed forward by the raising voices of American native people for repatriation their ancestor's skeletal remains. Three primary descriptive methods were developed. That of Buikstra and Ubelaker (1994) (in relation to NAGPRA) and two others are from Grauer and Roberts (1996) and for cranial fractures from Filer (1992).

However, any method of fracture description will recognize two main sources of interpretation confusion: the variation in appearance expressed by fractures caused by the same mechanism of injury, as well as the similarities in appearance displayed by fractures caused by different mechanisms of injury (Lowell 1997). Even if the standards were developed to avoid these sources of confusion, variability in biological reaction to certain type of trauma may still confuse interpretation.

Moreover, there are some practical problems. First of all, correct diagnosis heavily depends on the level of

observer's experience. Not only those less experienced researchers will have higher rates of incorrectly identified fractures but there will be variation even among similarly experienced ones. Miller et al. (1996) examined interobserver error rates among similarly experienced paleopathologists. They found out that the accuracy was only 42.9 percent for recognizing general category of the disease and 28.6 for specific diseases within the general categories. In case of trauma, the results were even worse (only 27 percent for the general category and 18 percent for specific type of trauma).

Secondly, there is a problem of differentiating between perimortem and postmortem fractures. Perimortem fractures can be recognized on the basis of edge morphology (sharp and skewed) and radiating fractures from the point of breakage. Pieces usually don't fit together well due to plastic deformation just prior to breakage. Also the different coloration and angulation can help (Lowell 1997). On the other side, postmortem fractures tend to be irregular, cragged, and edgeless. Pieces usually fit together well. However, these descriptions are exactly those generalizations we have to be aware of, because postdepositional processes can affect bone in many ways and we have to hold in mind the information about other fractures in the sample and about the geological and cultural context in order to make distinction (Lowell 1997).

Finally, diagnosis can be made more difficult if we don't have intact bone from the other side of the body for comparison or if we can't verify macroscopic visual observations by using radiography.

Sex and Age

Estimating sex and age of individuals in a skeletal sample is necessary in order to be able to make inferences about differences in habitual activities between men and women, and to differentiate them with regard to age. In almost all fracture frequency studies this is as a part. But strong inconsistencies between studies were found in terms of methods used and their presentation.

Firstly, I can illustrate these inconsistencies in methods on an example of three studies. Djuric et al. (2006) present methodology of age and sex estimates and they use relatively modern estimating methods that are still widely used (Buikstra and Ubelaker 1994; Brooks and Suchey 1990) except of some older ones (Iscan et al. 1984, 1985). Grauer and Roberts (1996) use as many estimation methods as possible but some of those methods (McKern and Stuart 1957; Todd 1921a,b) are outdated and moreover, have been shown to be heavily biased in direction to mimic reference sample, or to overestimate or underestimate age in the youngest and the oldest age categories (Brooks and Suchey 1990; Bocquet-Appel and Masset 1982; Buckberry and Chamberlain 2002; the same critique by Aykroyd et al. 1997, 1999 for some other age estimating methods). And in the third example, Judd and Roberts (1999) and Neves et al. (1999), do not mention age and sex estimation methods at all (Judd and Roberts

1999 only cite some unpublished report its results they followed).

Secondly, there is a paradox between the methods of estimation and skeletal preservation. The most reliable methods for sexing and aging skeletons (Bruzek 2002; Brooks and Suchey 1990; Buckberry and Chamberlain 2002) are derived from pelvic traits. But in reality, pelvic bones are rarely preserved in the archeological record and as Waldron (1987) state, for example the preservation of the pubic region rarely goes over 30 %.

And finally, it seems that there are some differences in scholastic traditions regarding reliance on the precision of methodology. From problem oriented "western" tradition to methodologically oriented tradition in continental Europe. This can be illustrated on the same studies as with inconsistencies in methodology (Djuric et al. 2006 representing continental Europe and the other works representing "western" tradition).

On the basis of these notes, we have to be sensitive to interpretations based on methodologically disputable analyses and scholastic traditions have to be taken into account as well.

Time scale

Time scale is another central problem. Many archeological collections come from cemeteries used for decades and chronology often includes intervals of centuries. Special sites like plague pits, battle cemeteries or catastrophic burials resulting from natural disasters as in Pompeii and Herculaneum, are very rare (Mendonca de Souza et al. 2003). If skeletal samples cover such a long time periods, how can we make interpretations about fracture prevalence if we usually don't know how local conditions changed through time.

BIOLOGICAL FACTORS

Biological factors form the second large source of potential bias in fracture frequency studies. It is due to biological processes such as aging, healing and bone remodeling.

Aging

Aging is a natural process defined as any change in an organism through time. Many biological and also non-biological theories were proposed to explain causes of this process. However, in relation to skeletal trauma there are some relationships between specific life stages and specific fractures.

For example, in the immature bone, transverse fractures may be incomplete and are termed "greenstick", "bowing" or "torus" (Resnick et al. 1995 cited in Roberts and Manchester 2007) and its incompleteness may facilitate healing process (especially in young individuals) and subsequently make diagnosis more difficult.

Another confounding factor may be fractures caused secondary to other pathology (Lowell 1997). With aging, an organism is more susceptible to various diseases and fractures often occur secondarily to them. Systemic diseases such as metabolic disturbances and nutritional deficiencies leave bone vulnerable to spontaneous fracture or to the fracture from minor trauma (Lowell 1997). Examples are provided also in Lowell (1997): "neoplastic fractures are seen when the break is through or adjacent to a tumor that is in, or of, bone, and the collapse of vertebral bodies is not an uncommon consequence of tuberculosis in the spine (Pott's disease)".

"The big topic" in this context is the influence of osteoporosis on fracture prevalence. Osteoporosis is a weakening of a bone by reducing bone mineral density and disrupting bone microarchitecture. Its causes are not well understood (Štěpán 1997). Currently, this is a big health problem in many western societies (Ruff et al. 2006). The potential bias resulting from osteoporosis is that the prevalence of fractures is expected to increase with age and with regard to sex (since postmenopausal women are the most affected).

Healing

Healing is a process of reuniting broken parts of the bone. It starts just after the fracture happens and lasts up to 6 months depending on the bone involved and, of course, on many other factors (nutrition, general health status etc.) (Lowell 1997).

The length of healing process is usually influenced by the specific nature of fracture and by potential complications (periostitis, osteomyelitis, bone necrosis, nerve injuries, post-traumatic haematoma ossification) (Lowell 1997).

Two key factors for successful healing are good sanitary conditions and health care standards. These two were not the same in various populations and through time. Especially the realization that broken bones must be fixed and stabilized was essential for successful healing. Such a realization first appeared probably in Paleolithic but was much more common in prehistoric Egypt (Koudela 2002).

The problem rises from the fact that only limited information is known about sanitary conditions and health care standards in the past. The problem is even deepened for the prehistoric periods where there is no help from written sources. Artistic depictions and direct archeological artifacts may help but, for example, as Grauer and Roberts (1996) pointed out, materials used for treatment were probably biodegradable and hence not preserved. Finally, as the variation in the level of health care and sanitary conditions between populations from different geographic areas and different time periods certainly existed, interpretations of fracture frequencies should take this into account (at least in cases where some information is available).

Remodeling

Remodeling of a bone is often presented as the third part of healing process (Lowell 1997; Pokorný et al. 2002). Remodeling is one part of broader processes of bone growth and modeling. Since bone growth and modeling in a strict sense last only about 20 years, process of bone remodeling is active throughout the whole life of an individual. This process is driven by many factors (genetic, hormonal, nutritional, traumatic etc.) but mechanical are one of the most important (Ruff 2000, but see Pearson and Lieberman 2004).

Mechanical nature of bone remodeling was first described by Julius Wolff in 1892 and became famous as a "Wolff's law" (Ruff et al. 2006). Even if this term was criticized (and recently suggested to be replaced by the term "bone functional adaptation"), the concept standing behind is still recognized to be one of the major bone shaping forces (Ruff et al. 2006). It simply states that the shape of long bones (this does not directly relate to cranial bones since they have different functional status) is formed according to major forces acting upon the bone. During remodeling, old bone is broken down by osteoclasts and new bone is deposited by osteoblasts in directions related to major strains. Remodeling is also responsible for repairing microfractures (Taylor and Lee 2003). As with many other biological features, variation exists between individuals and populations mainly because of multifactorial origin of this phenomenon.

From the above presented information, it is apparent that differences between individuals and populations in rates and degree of remodeling as a consequence of fracture will differ. The health status, nutritional status, life style and many other factors will play part and as a result, the interpretation of the fracture frequency may be seriously affected.

CONCLUSIONS

With the development of paleoepidemiology, new perspective has been brought to paleopathology. Researchers were able to focus on disease prevalence within and between populations. In this work, the limits of applying paleoepidemiological approach in studies of human diseases (specifically fractures) have been discussed. As Mendonça de Souza et al. (2003:26) state: "...most archaeological data is residual, scarce and incomplete and can not be reproduced by experimentation, and as a consequence very few data allow conclusive inference, and the limits and uncertainties have to be clearly defined and accepted. Statistical significance is not obtained for many results but cultural significance, which is not simply a matter of quantity, also must be clear."

It must be stressed that not only limits of data but also limits of methodologies may confound final interpretations. While the nature of archeological data is much more influenced by processes that can't be controlled (e.g. preservation, healing, bone remodeling), the analyses of data (in broader sense everything from diagnosis to

interpretations) can, and therefore, there should be an inquiry to be certain that we did methodological maximum (which seems to me is not the case in all fracture frequency studies) before any interpretation is made. At the same time, there must be an effort to refine our methods. Otherwise, our interpretations will bear the same degree of uncertainty and will become useless.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] ADAMS, B. J. and L. W. KONIGSBERG. 2004. Estimation of the most likely number of individuals from commingled human skeletal remains. *Am. J. Phys. Anthropol.* 125: 138–151.
- [2] AMERLAGOS, G. J. and D. P. VAN GERVEN. 2003. A century of skeletal biology and paleopathology: contrasts, contradictions and conflicts. *Am. Anthropol.* 105: 51–62.
- [3] AYKROYD, R. G., LUCY, D., POLLARD, A. M., ROBERTS, C. A. 1999. Nasty, brutish, but not necessarily short: a reconsideration of the statistical methods used to calculate age at death from adult human skeleton and dental indicators. *Am. Antiquity.* 64: 55–70.
- [4] AYKROYD, R. G., LUCY, D., POLLARD, A. M., SOLHEIM, T. 1997. Technical note: regression analysis in adult age estimation. *Am. J. Phys. Anthropol.* 104: 259–265.
- [5] BEHRENSMEYER, A. K. 1991. "Terrestrial vertebrate accumulations", in: *Taphonomy. Releasing the Data Locked in the Fossil Record*. Ed. P. A. Allison and D. E. G. Briggs. New York: Plenum Press. pp. 291–335.
- [6] BOUQUET-APPEL, J. P. and C. MASSET 1982. Farewell to paleodemography. *J. Hum. Evol.* 11: 321–333.
- [7] BROOKS, S. and J. SUCHÉY 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: comparison of the Ascadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks methods. *Hum. Evol.* 5: 227–238.
- [8] BRUZEK, J. 2002. A Method for visual determination of sex, using the human hip bone. *Am. J. Phys. Anthropol.* 117: 157–168.
- [9] Buckberry, J.L. and A. T. Chamberlain. 2002. Age estimation from the auricular surface of the ilium: a revise method. *Am. J. Phys. Anthropol.* 119: 231–239.
- [10] BUIKSTRA, J. E. and D. H. UBELAKER, editors. 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.
- [11] DJURIĆ, M. P., ROBERTS, C. A., RAKOČEVIĆ, Z. B., DJONIĆ, D. D., LEŠIĆ A. R. 2006. *Fractures in Late Medieval skeletal population from Serbia*. *Am. J. Phys. Anthropol.* 130: 167–178.
- [12] DODSON, P. 1973. The significance of small bones in paleoecological interpretation. *Contrib. Geol. Univ. Wyoming* 12: 15–19.
- [13] FILER, J. 1992. Head injuries in Egypt and Nubia: A comparison of skulls from Giza and Kerma. *J. Egypt. Archaeol.* 78: 281–285.
- [14] GALLOWAY, A., WILLEY, P., SNYDER, L. 1997. "Human bone mineral densities and survival of bone elements: a contemporary sample". in: *Forensic taphonomy: the postmortem fate of human remains*. Ed. W. D. Haglund and M. H. Sorg. Boca Raton: CRC Press. pp. 295–317.
- [15] GORDON, C. C. and J. E. BUIKSTRA. 1981. Soil pH, bone preservation, and sampling bias at mortuary sites. *Am. Antiquity* 46: 566–571.
- [16] GRAUER, A. L. and C. A. ROBERTS. 1996. Paleoepidemiology, healing, and possible treatment of trauma in the medieval cemetery population of St. Helen-on-the-Walls, York, England. *Am. J. Phys. Anthropol.* 100: 531–544.
- [17] İŞCAN, M. Y., LOTH, S. R., WRIGHT, R. K. 1984. Age estimation from the rib by phase analysis: white males. *J. Forensic Sci.* 29: 1094–1104.
- [18] İŞCAN, M. Y., LOTH, S. R., WRIGHT, R. K. 1985. Age estimation from the rib by phase analysis: white females. *J. Forensic Sci.* 30: 853–863.
- [19] JUDD, M. A. and C. A. ROBERTS. 1998. Fracture patterns at the Medieval Leper Hospital in Chichester. *Am. J. Phys. Anthropol.* 105: 43–55.
- [20] JUDD, M. A. and C. A. ROBERTS. 1999. Fracture trauma in a medieval British farming village. *Am. J. Phys. Anthropol.* 109: 229–243.
- [21] JURMAIN, R. D. 1999. *Stories from the Skeleton: Behavioral Reconstruction in Human Osteology*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.

- [22] KILGORE, L., JURMAIN, R. D., VANGERVEREN, D. 1997. Palaeoepidemiological patterns of trauma in a medieval Nubian skeletal population. *Int. J. Osteoarch.* 7: 1103–1114.
- [23] KORTH, W. W. 1979. Taphonomy of microvertebrate fossil assemblages. *Ann. Carnegie Mus.* 48: 235–285.
- [24] KOUDELA, K., editor. 2002. *Ortopedická traumatologie*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- [25] LARSEN, C. S. 1999. *Bioarchaeology: Interpreting Behavior from the Human Skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [26] LOVEJOY, C. O. and K. G. HEIPLE. 1981. The analysis of fractures in skeletal populations with an example from the Libben site, Ottawa County, Ohio. *Am. J. Phys. Anthropol.* 55: 529–541.
- [27] LOVELL, N. C. 1997. Trauma analysis in paleopathology. *Yearb. Phys. Anthropol.* 40: 139–170.
- [28] MANN, R. W. and S. P. MURPHY. 1990. *Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*. Springfield: Charles & Thomas.
- [29] MCKERN, T. and T. D. STEWART 1957. Skeletal age changes in young american males, analyzed from the standpoint of identification. Technical Report EP-45. Natick, MA: Headquarters, Quartermaster Research and Development Command.
- [30] MENDOCA DE SOUZE, S. M. F., MAUL DE CARVALHO, D., LESS, A. 2003. *Paleoepidemiology: is there a case to answer?* Mem. Inst. Oswaldo Cruz, Rio de Janeiro 98: 21–27.
- [31] MILLER, E., RAGSDALE, B. D., ORTNER, D. J. 1996. Accuracy in dry bone diagnosis: a comment on palaeopathological methods. *Int. J. Osteoarch.* 6: 221–229.
- [32] NAKAI, M., INOUE, K., HUKUDA S. 1999. Healed bone fractures in a Jomon skeletal population from the Yoshigo shell mound, Aichi Prefecture, Japan. *Int. J. Osteoarch.* 9: 77–82.
- [33] NEVES, W. A., BARROS, A. M., COSTA, M. A. 1999. Incidence and distribution of postcranial fractures in the prehistoric population of San Pedro de Atacama, Northern Chile. *Am. J. Phys. Anthropol.* 109: 253–258.
- [34] NOVAK, S. 2001. “Battle-related trauma.” In: Blood Red Roses: The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.” Fiorato, V., Boylston, A. and C. Knusel, editors. Oxford: Oxbow Books. pp. 90–102.
- [35] ORTNER, D. J. and M. F. ERICSEN. 1997. Bone changes in the human skull probably resulting from scurvy in infancy and childhood. *Int. J. Osteoarch.* 7: 212–220.
- [36] PERSON, O. M. and D. E. LIEBRMAN 2004. The aging of Wolff’s “law”: ontogeny and responses to mechanical loading in cortical bone. *Yearb. Phys. Anthropol.* 47: 63–99.
- [37] POKORNÝ, V., editor. 2002. *Traumatologie*. Praha: Triton.
- [38] RESNICK, D., GOERGEN, T. G., NIWAYAMA, G. 1995. “Physical injury: concepts and terminology.” In: *Diagnosis of bone and joint disorders*. 3rd edn. Resnick, D., editor. London: W.B. Saunders, pp. 2561–2692.
- [39] ROBERTS, C. and K. MANCHESTER 2007. *The Archaeology of Disease*. Ithaca: Cornell University Press.
- [40] ROSE, J. C., GREEN, T. J., GREEN, V. D. 1996. NAGPRA is forever: osteology and the repatriation of skeletons. *Ann. Rev. Anthropol.* 25: 81–103.
- [41] RUFF, C. B., HOLTZ, B., TRINKAUS, E. 2006. Who’s afraid of the big bad Wolff?: “Wolff’s law” and bone functional adaptation. *Am. J. Phys. Anthropol.* 129: 484–498.
- [42] RUFF, C. B. 2000. “Biomechanical analyses of archaeological human skeletons.” In: *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. Katzenberg, M. A. and S. R. Saunders, editors. New York: A John Wiley & Sons, Inc., pp. 71–102.
- [43] ŠTĚPÁN, J. 1997. *Osteoporiza v praxi*. Praha: Triton.
- [44] STOJANOWSKI, C. M., SEIDEMAN, R. M., DORAN, G. H. 2002. Differential skeletal preservation at Windover pond: causes and consequences. *Am. J. Phys. Anthropol.* 119: 15–26.
- [45] STUART-MACADAM, P. 1992. “Anemia in past human populations.” In: *Diet, Demography and Disease: Changing Perspectives on Anemia*. Stuart-Macadam, P. and S. K. Kent, editors. New York: Aldine De Gruyter, pp. 151–170.
- [46] TAYLOR, D. and T. C. LEE 2003. Microdamage and mechanical behaviour: predicting failure and remodeling in compact bone. *J. Anat.* 203: 203–211.
- [47] TODD, T. W. 1921. Age changes in the pubic bone III: The pubis of the white female. IV: The pubis of the female white-negro hybrid. *Am. J. Phys. Anthropol.* 4: 1–70.
- [48] TODD, T. W. 1921. Age changes in the pubic bone: I: The male white pubis. *Am. J. Phys. Anthropol.* 3: 285–334.
- [49] TURNER-WALKER, G. and S. MAYS. 2001. The archaeology of osteoporosis. *Eur. J. Archaeol.* 4: 263–269.
- [50] WALDRON, T. 1987. “The relative survival of the human skeleton: implication for palaeopathology.” In: *Death, decay and reconstruction*. Boddington, A., Garland, A. N. and R. C. Janaway, editors. Manchester: Manchester University Press, pp. 55–64.
- [51] WALEKR, P. L., JOHNSON, J. R., LAMBERT, P. M. 1988. Age and sex biases in the preservation of human skeletal remains. *Am. J. Phys. Anthropol.* 76: 183–188.
- [52] WASHBURN, S. L. 1953. The new physical anthropology. *Yearb. Phys. Anthropol.* 7: 124–130.
- [53] WILLEY, P., GALLOWAY, A., SNYDER, L. 1997. Bone mineral density and survival of elements and element portions in the bones of the Crow Creek massacre victims. *Am. J. Phys. Anthropol.* 104: 513–528.
- [54] WOLLF, J. 1892. *Das Gesetz der Transformation der Knochen*. Berlin: Hirschwald.

Hyperostosis frontalis interna – a find in women individual from Modern Times (St. Martin Cathedral, Spisska Kapitula, Slovakia)

Eva Petrušová Chudá, Michaela Dörnhöferová

*Katedra antropologie, Fakulta přírodních věd, Univerzita Komenského v Bratislavě
evapetrusovachuda@yahoo.com*

Hyperostosis frontalis interna – a find in women individual from Modern Times (St. Martin Cathedral, Spisska Kapitula, Slovakia)

Abstract—In this study we present find of skeletal remains from the St. Martin Cathedral from the 17th – 18th centuries which were excavated in year 2008. Especially of individual from grave no. 2/2008 – preserved cranium showed marks of endocranial hyperostosis (stage B according Hershkovitz et al. 1999). Hyperostosis frontalis interna (HFI) is an overgrowth of bony tissue on the inner plate of the frontal bone of the calvaria, the irregular thickening of the endocranum (may be 1 cm or thicker). It is typically bilateral and symmetrical, and may extend to involve the parietal bones. It was first described in 1765 by Morgagni and Santorini as an obesity and virilism associated with thickening of internal table of the frontal bone called hyperostosis frontalis interna. HFI appears more commonly in women than in men, with an estimated male:female ratio 1:9, usually in age 35 years and older women. In modern population this condition is most prevalent in postmenopausal females, with frequencies of 40 – 62% reported, in general population, composed of males and females of different ages HFI affects 3 – 15% of individuals. In contrast, HFI is rarely reported in an archeological context. Using an anthropomorphological and paleopathological examination of the skeletal remains we realized that this woman was in age category adultus II (30 – 39 years) or older, her stature was cca 151.875 cm and she also suffered from DISH, healed fracture of styloid process of right ulna, osteoarthritis of humeral and femoral heads and spondylosis.

Key Words—hyperostosis cranii, frontal bone, woman skeletal remains, Spisska Kapitula, UNESCO, Slovakia

INTRODUCTION

PALAEOPATHOLOGICAL studies are important for the assessment of both the biological condition of particular individuals and the quality of life of human populations in the past. They provide us with a vast body of information on the history and development of particular diseases in both time and space (Glab et al. 2006).

Hyperostosis frontalis interna (HFI) is characterized by sparing of the midline, bone deposition is usually limited to the inner table of the frontal bone, located

symmetrically on both sides of frontal crest, do not reach beyond the coronal suture. Histologically, there is a widened zone of the lamellar bone and there may be remodeling of the endocranial plate (Hershkovitz et al. 1999). HFI is a common phenomenon among elderly post-menopausal women and is unique and being clinical entity unrelated to other diseases of bone. The cause of HFI is unclear, but may involve hormonal influences of bone growth in the skull (She and Szakacs 2004).

Such a small number of documented historical cases are most probably a result of the fact that studies of hypertrophic HFI structures are carried out either on damaged material – on a skull whose inner profile has been exposed, or using continuous radiographic procedures.

Hershkovitz et al. (1999) and Anton (1997) discussed the differential diagnosis of HFI from other sources of cranial hypertrophy, including for example Paget's disease and leontiasis ossea. However, HFI can be differentiated from these diseases based on the morphology, distribution and the localization of lesions.

Paget's disease

Paget's disease (osteitis deformans) is a chronic bone disease, which may affect a single, several, or many bones but never involves the entire skeleton (Ortner and Putschar 1981). The disease seldom appears before 40 and mostly not before 50 years of age. Males are more often involved than females. The disease process can be best characterized as a pathological speedup and distortion of the normal remodeling mechanism. It always begins as a local process but may spread through an entire bone, including the epiphyses, clear up to and involving the subchondral bone plate of the joint. In the skull the process extends readily across suture lines. The initial change is excessive osteoclastic resorption accompanied by fibrous conversion of the bone marrow and hypervascularity. This is followed by osteoblastic overstimulation, producing irregular and excessive amounts of woven and lamellar bone. Changes of fully developed Paget's disease of the cranial vault may exhibit distinct thickening of the calvarium by endocranial and external bone formation. Characteristic blastic lesions of Paget will develop either in the skull or in other areas

of the skeleton: spine, illium, femur, tibia (Ortner and Putschar 1981).

Leontiasis ossea

Leontiasis ossea is characterized by an overgrowth of the facial and cranial bones. This is a rare condition in which long-continued excessive bone formation on the cranial and facial bones leads to marked distortions of the normal features. The periosteal buildup and diploic sclerosis may be uniform or nodular. The common form is that in which one or other maxilla is affected, its size progressively increasing, and thus encroaching on the cavities of the orbit, the mouth, the nose and its accessory sinuses. In the somewhat less common form of this rare disease the overgrowth of bone affects all the cranial bones as well as those of the face (Ortner and Putschar 1981).

ARCHEOLOGICAL BACKGROUND AND SKELETAL REMAINS

Spisska Kapitula was originally an independent village, but in 1948 it became an administrative part of the village of Spisske Podhradie. The Roman-Catholic church has had a seat there since the middle 13th century. The village was surrounded by stonewalls, built between years 1662 – 1665. In 1776 it became a seat of the Spis Holy See. In 1993 Spisska Kapitula (together with the Spis castle and surroundings Spisske Podhradie and the church in Žehra) was enlisted into UNESCO World Heritage List.

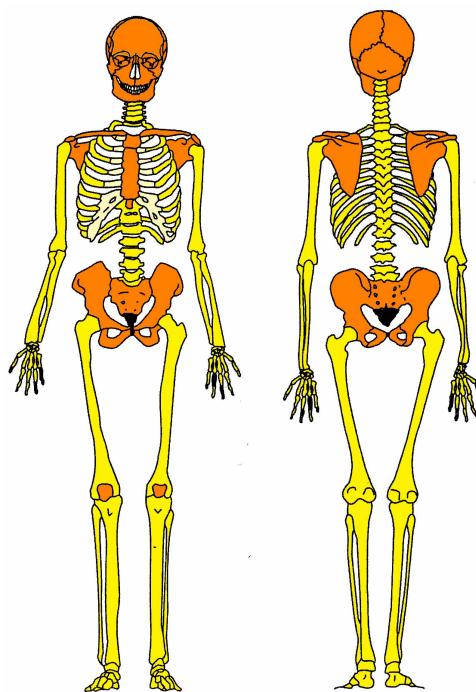
Archaeological research inside of St. Martin Cathedral in Spisska Kapitula was realized by The Monuments Board of the Slovak Republic in Bratislava because of prepared renovation of this church. During year 2008 the north nave of church was explored, in next year 2009 probing continue in north nave and new sondes were opened in north nave of antechapel and in south nave of cathedral.

During these researches few human skeletal remains were discovered, exhumated and now are anthropologically analyzed. These remains come from 17th – 18th centuries and some of them were inhumated in wooden coffins with several fittings (as wooden cross, beads, metal lockets, remains of shoes and wear). All of this finds are explore (Harčar and Uličný 2010).

Skeletal remains from grave no. 2/2008 –were inhumated in anatomical position in back and belong to a woman individual, in an age category adultus II (30 – 39 years) or older. Skeleton was almost complete with only few small bones from hands and feet were missing (Fig. 1).

METHODS

Gender was estimated according to morphological characteristics on pelvis (Brůžek 2002). Age of this individual was estimated according to degree of abrasion of permanent dentition (Lovejoy 1985), also morphological

Obrázek 1. Skeletal remains from grave no. 2/2008

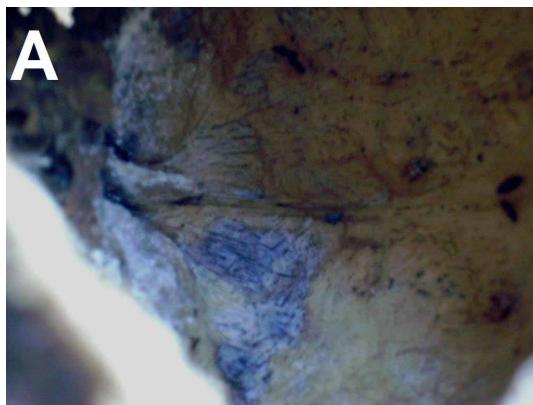
changes on facies symphysialis and facies auricularis were analysed (Hanihara and Suzuki 1978; Lovejoy et al. 1985). Osteometry was realized according to methods of Martin and Saller (1957) and the stature was calculated using regression formulae by Sjøvold (1990). Morphological and epigenetic features were evaluated according to Dobíšková et al. (1999) and Hauser and De Stefano (1989). For differential diagnosis of complete skull X-ray examination with concentration on frontal bone were used because of thickening in the internal part.

RESULTS

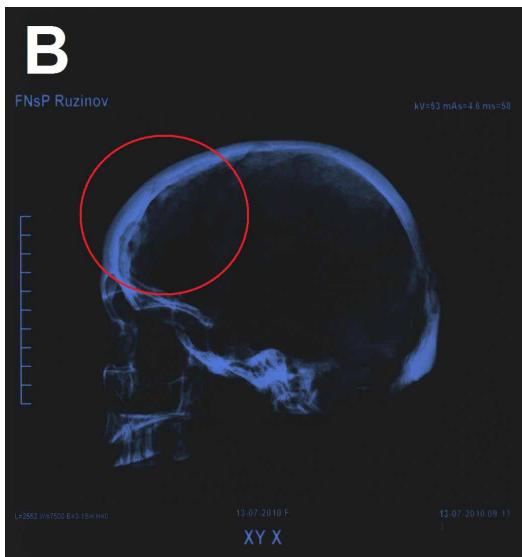
Analysed remains belong to woman individual in age category adultus II (30 – 39 years) with almost complete skeleton.

The most interesting changes found on skeletal remains were HFI as visible hypertrophic changes localized in the anterior part of the inner frontal squama (Fig. 2 and 3). The other discussed diseases such as Paget's or leontiasis ossea, no pathological changes associated with these pathologies were presented on analysed skeleton.

Columna vertebralis was suffered from spondylosis (mostly situated on cervical, also thoracic and lumbar vertebrae) (Fig. 4) and also DISH (diffuse idiopathic skeletal hyperostosis) localized on thoracic vertebrae (Fig. 5). Other diagnosed pathologies were healed fracture of styloid process of right ulna (Fig. 6), osteoarthritis of humeral and femoral heads, on articular parts of tibiae, femora and patellae. On teeth of total number 29 (because 3 were intravital missing) hypoplasia, caries, paradentosis and massive tartar were found.

Obrázek 2. Endocranial surface of the frontal bone

Obrázek 3. RTG (lateral view)

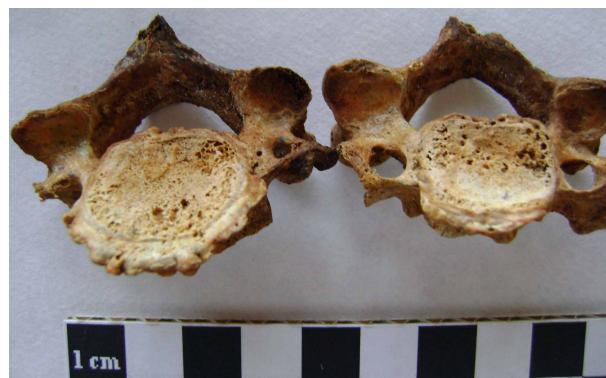
Metrical analysis of skull showed normal measurements (Table 1).

Measurements	Proportions (mm)
(M5) Basion - Nasion length	90
(M8) Maximum cranial breadth	113
(M9) Minimum frontal breadth	94
(M10) Maximum frontal breadth	117
(M11) Biauricular breadth	116
(M16) Foramen magnum breadth	30
(M17) Cranial height	127
(M40) Basion - Prosthion length	86
(M43) Upper facial	100
(M47) Total facial height	110
(M48) Upper facial height	59

Tabulka I

MEASUREMENTS AND PROPORTIONS OF ANALYSED SKULL - GRAVE 2/2008

From numerous epigenetic marks on these skeletal remains were recognized - bilateral os asterii and small individual bones in orbitae and in sutura nasalis.

Obrázek 4. Spondylosis - cervical vertebrae

Obrázek 5. DISH localized on thoracic vertebrae

DISCUSSION

In Europe number of HFI diagnosis were found and published. In Czech Republic was diagnosed HFI as a part of Morgagni syndrome in St. Ludmila (she died in year 921 in age of 65 – 68 years), she was a grand mother of prince st. Václav (Vlček 1995, 1997). Also in Mikulčice – two women crania with diagnosed HFI belong to a 50 – 60 years (maturus II) and 40 – 50 years (maturus I) individual (Stloukal and Vyhnánek 1976: 143). Glab et al. (2006) studied two female skeletons (who died at the age of approximately 50 and 60 years) from 16th century from Dominican Church in Raciborz (Southwest Poland) and HFI were diagnosed. Also Hajdu et al. (2009) in skeletal samples from various archeological sites in Hungary in 803 adult individuals with observable frontal bones found HFI in 15 females (3.83%) and in 5 males (1.21%). And the only Slovak published find of HFI till now was found in skull of Elizabeth Thurzo (née Czobor, Alžbeta Thurzová), she was the wife of the Hungarian Kingdom palatine George (Juraj) Thurzo and she had health problems and HFI was also diagnosed (Thurzo et al. 2002).

Studies of historical human populations provided 57 reported HFI cases, as well as very well-documented symptoms found in a *Homo erectus* from the Sangiran 2 site, in a Neanderthal man from the Shanidar 5 site, and in a Neanderthal man from the Gibraltar 1 site (Anton 1997). Devriendt et al. (2004) observed HFI on the endocranial surface on the frontal bone of two elderly females from France and these observations constituted the

Obrázek 6. Healed fracture of styloid process of right ulna

first evidence for HFI in the Neolithic periods in Europe. Herskovitz et al. (1999) showed that HFI affected 23.9% of females and 5.2% of males skulls from anatomical collections of the early 20th century but none of skulls from centuries prior to the 19th century were affected.

Mulhern et al. (2006) studied Chaco Canyon burials from New Mexico (860 – 1150 AD) of 37 adults, from them in 12 cases (32.4%) the HFI was identified, including 1 out of 12 males (8.3%) and 11 out of 25 females (44.0%), all individual but one were over age 35 years. This frequency is consistent with the frequency observed in modern populations, this may also indicate that females had a life cycle similar to that in modern populations. She and Szakacs (2004) reported a recent postmortem case of 56 years post-menopausal woman with irregular thickening of the internal surface of the frontal bone, she had also type II diabetes mellitus, morbid obesity, coronary artery disease and hypertension. Devriendt et al. (2005) on series of 1532 autopsies found 13 cases of HFI (0.8%), 12 in women and one in man, age range of affected individuals were 42 – 79 years.

Diffuse idiopathic skeletal hyperostosis (DISH) and hyperostosis frontalis interna (HFI), both found in this analysed individual are characterised by abnormal bone growth, a late age of onset, and an association with obesity, acromegaly and various metabolic disorders. Wilczak and Mulhern (2010) in their study examined the co-occurrence of DISH and HFI in a sample of 406 black and whites aged 40-102 years old from the Terry Collection (National Museum of Natural History, Smithsonian Institution). Fisher's exact tests showed the co-occurrence was significant for females. DISH was present in 19.6% of black and 29.6% of white females with HFI versus 4.76% and 2.38% of control females without HFI. A similar frequency of DISH was seen in males with HFI (20% black and 27.3% white), but this was not significantly different from the male controls without HFI (16.8% and 18.9%). The risk of developing DISH for females with HFI was nearly 8.78 times greater than for females without HFI. They

suggest that similar metabolic, genetic and environmental risk factors in the pathogenesis of the two conditions explain the observed comorbidity.

This found is only second published case from Slovakia and updates results about HFI findings, and also co-occurrence of DISH affecting female in age category 30 – 39 years and older.

CONCLUSION

Finds of HFI in ancient skeletal remains may be underrepresented due to its location inside the cranial vault. Because in cases of remains with complete cranium no CT or RTG diagnoses are used in standard anthropological investigation. This is also the reason why this presented case is only the second find of HFI published from Slovakia.

ACKNOWLEDGEMENT

We would like to thank to Dr. Grunt and assistants in RDG clinic in Hospital Ružinov for made radiographs. This project was supported with grant VEGA 1/0133/10 Application of geometric morphometrics to assess the exogenous traits in Early Medieval populations from Slovakia.

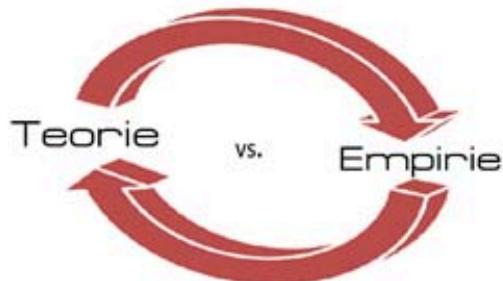
POUŽITÁ LITERATURA

- [1] ANTON, S. C. 1997. Endocranial hyperostosis in Sangiran 2, Gibraltar 1 and Shanidar 5. *American Journal of Physical Anthropology*. 102: 111–122.
- [2] BRŮŽEK, J. 2002. A Method for visual determination of sex, using the human hip bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 117(2): 157–168.
- [3] DEVRRIENDT, E. et al. 2004. Two Neolithic cases of Hyperostosis frontalis interna. *International Journal of Osteoarchaeology*. 14(5): 414–418.
- [4] DEVRRIENDT, E. et al. 2005. Hyperostosis frontalis interna: forensic case. *Journal of Forensic Sciences*. 50(1): 143–146.
- [5] DOBÍŠKOVÁ, M. et al. 1999. *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum.
- [6] GLAB, H. et al. 2006. Hyperostosis frontalis interna, a genetic disease?: Two medieval cases from Southern Poland. *HOMO - Journal of Comparative Human Biology*. 57: 19–27.
- [7] HAJDU, T. et al. 2009. Appearance of hyperostosis frontalis interna in some osteoarcheological series from Hungary. *HOMO - Journal of Comparative Human Biology*. 60: 185–205.
- [8] HANIHARA, K. and T. SUZUKI. 1978. Estimation of Age from the Pubic Symphysis by Means of Multiple Regression Analysis. *American Journal of Physical Anthropology*. 48(2): 233–240.
- [9] HARČAR, P. and M. ULIČNÝ 2010. Archeologický výskum v interiéri Katedrály sv. Martina v Spišskej Kapitule. Nepublikovaná správa.
- [10] HAUSER, G. and G. F. De STEFANO. 1989. *Epigenetic Variants of the Human Skull*. Stuttgart: E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung.
- [11] HERSHKOVITZ, I. et al. 1999. Hyperostosis frontalis interna : an anthropological perspective. *American Journal of Physical Anthropology*. 109: 303–325.
- [12] İŞCAN, M. Y. and K. DERRICK. 1984. Determination of Sex from the Sacroiliac. A Visual Assessment Technique. *Florida Scientist*. 47: 94–98.
- [13] LOVEJOY, C. O. 1985. Dental Wear in the Libben Population: Its Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*. 68(1): 47–56.

- [14] LOVEJOY, C. O. et al. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of Illium. A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*. 68(1): 15–28.
- [15] MARTIN, R. and K. SALLER 1957. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden. Band 1*. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- [16] ORTNER, D. J. and W. G. J. PUTSCHAR 1981. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Smithsonian Contributions to Anthropology. Washington: Smithsonian Institution Press.
- [17] SHE, R. and J. SZAKACS 2004. Hyperostosis Frontalis Interna: Case Report and Review of Literature. *Annals of Clinical and Laboratory Science*. 34(2): 206–208.
- [18] SJØVOLD, T. 1990. Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution*. 5(5): 431–447.
- [19] STLOUKAL, M. and L. VYHNÁNEK. 1976. *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha: Academia.
- [20] THURZO, M. et al. 2002. Alžbeta Thurzová (rod. Czoborová) - manželka palatína Juraja Thurzu: Antropologicko-historická a paleopatologická analýza. *Bulletin Slovenskej antropologickej Spoločnosti*. 5: 104–135.
- [21] VLČEK, E. 1995. *Osudy českých patronů*. Praha: Zvon – české katolické nakladatelství.
- [22] VLČEK, E. 1997. *Fyzické osobnosti českých panovníků, I. díl. Nejstarší Přemyslovci: Atlas kosterních pozůstatků prvních sedmi historicky známých generací Přemyslovců s podrobným komentářem a historickými poznámkami*. Praha: Vesmír.
- [23] WILCZAK, C. and D. MULHERN 2010. Co-occurrence of DISH and HFI in the Terry Collection. *International Journal of Osteoarchaeology*. (early view, Article first published online: 27. 10. 2010)

7. mezinárodní studentská vědecká konference AntropoWebu

ANTROPOLOGIE:

„Teorie bez dat jsou prázdné a veškerá empirie bez teoretického zakotvení slepá.“
(Immanuel Kant)

AntropoWeb při Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západoceské univerzity v Plzni pořádá v roce 2011 již 7. mezinárodní studentskou vědeckou konferenci, tentokrát zaměřenou na vzájemný vztah teorie a empirie, střet či spolupráci badatelů teoretiků a badatelů výzkumníků. Proto letošní konference nese název Antropologie: teorie nebo empirie?

Konference se uskuteční ve dnech 20.– 21. října 2011 v prostorách Filozofické fakulty ZČU v ulici Sedláčkova 15, v Plzni v místnosti číslo 319.

Deadline přihlášek do 4. září 2011.

Výstupem z konference bude samostatné monotematické číslo on-line časopisu AntropoWebzin, které vyjde i v tištěné formě.

více informací na <http://antropologie.zcu.cz/>
přihláška: <http://antropowebzin.wufoo.com/forms/pihlaka-application-form/>

FAKULTA FILOZOFOICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERSITY
V PLZNI

AntropoWeb
Katedra antropologických
a historických věd,
FF ZČU v Plzni
Sedláčkova 15, 320
301 25 Plzeň

PROJEVY NEPIETNÍHO ZPŮSOBU UKLÁDÁNÍ MRTVÝCH U STŘEDOVĚKÝCH POPULACÍ

Lucie Čulíková

*Katedra archeologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni
lculikov@kar.zcu.cz*

The manifestation of a non-reverent form of the inhumation of the deads in the medieval populations

Abstract—In this study is collected a number of existing pieces of knowledge about substandard treatment with the dead bodies. There are also discussed the reasons which led the society to these acts. These persons were the revenants (e.g.: vampire, suicide, executed person, criminal, witch, etc.). Large part of this study is dedicated to the factual graves where the relics of these persons were found. Database of non-reverent treated persons was created on the literature basis. Via this database were e.g. traced the most frequent locations of the revenants in the certain section of the areas. There was reached the conclusion that the most frequent location was the eastern section. The next conclusion was that 62 % of the recognized persons were men. The most frequented position of the bodies was a supine position. The artifacts were found only in a few cases. There were closely followed the substandard hits on the dead bodies. The database indicated that the most frequented hits were on the legs and the hits on head and arms were frequently, too. The tendency of this work was to get and organize the pieces of knowledge found in literature and to be a certain benefit in the broad issues.

Key Words—non-reverent form of the inhumation, revenant, vampirism, difference in the inhumation, burial of suicide

ÚVOD

PŘEDLOŽENÝ příspěvek představuje výstup z bakalářské práce, jejímž cílem bylo popsat nestandardní zacházení se zemřelými v průběhu středověku na základě vybraných lokalit v České republice a na Slovensku. Bylo sledováno, jak se tyto projevy odrážely v pohřebních praktikách. Pozornost byla mimo jiné věnována lidové víře, díky které se lze přiblížit myšlenkovým představám středověké společnosti. Kromě vysvětlení základních termínů, jako je vampyrismus, revenanti a další termíny s touto problematikou související, se pozornost obrací na konkrétní postoje společnosti vůči zmíněným jedincům a způsobům obrany proti nim.

Hlavní přínos této práce spočívá především ve vytvořeném soupisu, respektive databázi obsahující pohřby jedinců, u kterých byly identifikovány stopy po nestandardním zacházení. V práci byly mimo jiné řešeny následující otázky, jak se projevovala snaha lidí ovlivnit svým konáním posmrtný osud zemřelého jedince, jak se

tyto praktiky odrážejí v pohřebním ritu, co lze považovat za antirevenantská či protivampyrická opatření, jaký prostorový vztah mají tyto pohřby k pohřbům ostatním, je patrný rozdíl mezi věkem a pohlavím u jedinců označených za revenanty, jak se revenanti projevovali za života atd.

ÚVOD DO PROBLEMATIKY REVENANTŮ

Revenanti představovali skupinu lidí, jež v ostatních vzbuzovala obavy. Strach z nich se mohl projevovat už v průběhu jejich života anebo až po jejich smrti. Těmto osobám byly připisovány nadpřirozené či podivné, životu škodící schopnosti. Tyto zvláštnosti zajisté vždy přitahovaly a přitahují pozornost badatelů. Není proto překvapivé, že spousta autorů se věnovala a věnuje právě těmto odchylkám od tradičního pohřebního ritu.

Jedním z těchto badatelů byl např. Frank Wollman, který na počátku minulého století sepsal značné množství etnografických prací, které se zabývají vampyrickými pověrami šířícími se ve střední Evropě (viz Wollman 1922, 1923). Z jeho prací později vychází mnoho autorů zpracovávajících tuto problematiku. Dalším badatelem byl Ivan Borkovský, který se soustředil na pohřby ve skrčené poloze (viz Borkovský 1939).

V Čechách vzrostl zájem o nestandardní pohřbívání během 60. let 20. století, např. Zdena Krumphanzlová se v této době věnovala problematice vampyrismu a s tím spojenému pohřbívání vampýrů (viz Krumphanzlová 1961, 1964). Napsala několik prací týkajících se lahovického pohřebiště, na kterém bylo identifikováno určité množství hrobů interpretovaných jako vampyrické pohřby. Bořivoj Nechvátal přispěl k tomuto tématu podrobnou prací věnovanou pohřebišti v Radomyšli, kde některé hroby s touto problematikou také souvisejí (viz Nechvátal 1967, 1999). Důležitá je rovněž práce Jaroslava Špačka, ve které se zaobíral pohřebištěm v Čelákovicích a označil jej celé za pohřebiště vampýrů (viz Špaček 1971).

Na Slovensku v polovině 20. století se Jan Mjartan soustředil na vampyrické pověsti, konkrétně v Zemplíne (viz Mjartan 1953). V současné době se projevy nepietního zacházení se zemřelými zde zabývá především Milan Hanuliak (viz Hanuliak 1997).

Ze zahraničních autorů, kteří se diskutovanou problematikou zabývali či zabývají lze například uvést Katharinu Wilson (viz Wilson 1985), Paula Barbera (viz Barber

1988), Philippa Arié (viz Ariés 2000) či Giuseppe Maiella (viz Maiello 2005).

ZÁKLADNÍ POJMY

Na počátku je nutné vymezit základní pojmy vyskytující se v práci. Pojem „*tradiční pohřbívání*“ představuje takové praktiky doprovázející pochování zemřelého, jaké byly v dané době běžné a obvyklé. Např. v době, kdy dochází k upevňování křesťanství, se tradiční pohřeb vyznačuje Z-V orientací těla (hlava směovala na západ a nohy na východ), řadovým uspořádáním hrobů, úbytkem milodarů a osobní výbavy (Krumphanzlová 1971: 421). Termínem „*nestandardní pohřbívání*“ je myšleno uložení zemřelého jedince takovým způsobem, který vykazuje určité odchylky od tradičního pohřbu. V naprosté většině případů tyto pohřby nevykazují „*pietní zacházení*“. Pietní zacházení je chápáno jako jednání vyjadřující úctu k zemřelým. V této práci je nepietní zacházení se zemřelými chápáno jako zacházení nestandardní. Příkladem nestandardního pohřbení může být uložení do sídliště jámy, umístění na neobvyklém místě (např. křížovatky, okraje katastrů), neobvyklá anatomická poloha zemřelého atp. S nestandardními pohřby rovněž souvisí termín „*nestandardní zásah*“, jehož podstata tkví v neobvyklém zacházení se zemřelým, např. zatěžování kameny, upcívání úst různými předměty, oddělování hlavy od těla, výrazně skrčená poloha či poloha na bříše tváří k zemi atd. Na závěr je nutné podotknout, že autoři poměrně často ztotožňují termín „*protivampyrický a antirevenantský zásah*“ (viz Unger, 2002: 102–104). Vzhledem k tomu, že revenanti představují nadřazenou kategorii vampýrům, bylo by vhodné tyto termíny oddělovat.

Revenanti

Označení revenanti příslušelo zemřelým, u nichž jejich okolí předpokládalo, že se mohou vracet zpět do světa živých a část z nich mohla škodit pozůstalým (Galuška 2004: 81). Z písemných pramenů se dovídáme, že za revenanta mohl být považován člověk, který zemřel náhlým, násilným nebo jinak nepřirozeným způsobem. Revenanty lze rozdělit do dvou kategorií. První skupinu představovali lidé, kteří se navraceli zpět z hrobu se zlým úmyslem, tedy chtěli nějakým způsobem ublížit živým. Podle lidové víry k nim patřili zejména sebevrazi, zloději, křivopřísežníci či osoby podezřelé z čarodějnictví (Navrátilová 1996: 23).

Druhou kategorii revenantů tvořili lidé, kteří zemřeli nešťastnou náhodou, např. uhořením, utopením, zmrznutím nebo byli zavražděni. K revenanci směrovali i lidé, kteří zahynuli předčasně, např. před chystanou svatbou, těhotné ženy, ženy při porodu nebo v době šestinedělí či nepokřtěné děti. Uvedení zemřelí z různých důvodů nemohli splnit své poslání. Měli tedy důvod vrátit se mezi živé, ne nutně proto, aby nějakým způsobem ublížili pozůstalým, ale třeba jen proto, aby dohlédli na hospodářství, na domácnost nebo se vrátili pro předměty, které jim byly zapomenuty dát do hrobu (Navrátilová 1996: 23).

Za neškodného revenanta označovala společnost člověka, který se mezi lidi vracel z důvodu nesplněného slibu, nenapravené křivdy, nevyporádaného sporu nebo nevyplněného přání. V archeologickém materiálu jsou ale tito revenanti, na základě nedostatku určujících znaků, těžko postřehnutelní (Hanuliak 1997: 177).

První četnější písemné zmínky o revenantech pocházejí z 11. století. Převážně se jednalo o různé přeběhy, pověry nebo zaznamenaná ústní vyprávění, v nichž lidé popisovali svá setkání se zemřelými (Schmitt 2002: 197).

„*Jako den patří živým, tak je noc ponechána zemřelým.*“ (Schmitt 2002: 171) Zemřelí se tedy většinou navraceli v noci, často o půlnoci, neboť tma a noc samy o sobě vzbuzovaly v lidech strach. Není překvapivé, že nejběžnějším místem jejich zjevení byl hřbitov. Také byli vídáni v domech, ve kterých žili, dále pak na polích nebo lukách (Schmitt 2002: 171, 175–176).

Vampyrismus

Vampyrismus, jako téměř všechny ostatní pověry, je víra kolektivní. Tato stará pověra s animistickým původem byla ovlivněna různými vlivy slovanského pohanského náboženství a lokálně se od sebe značně lišila. Během christianizace víra ve vampýry nezanzikla, naopak některé křesťanské představy byly do ní včleněny a nevyhýbala se ani vyšším duchovním. Představovala trvalou součást duchovní kultury středověku (Sommer 1989: 59).

Na základě etnografických zpráv lze předpokládat existenci vampyrických pověr i v evropském pravěku. Poměrně často jsou různé projevy související s vampyrismem zastoupeny především v nálezech u Langobardů (Krumphanzlová 1964: 212). Tato pověra vznikla a šířila se po celém světě, např. u Slovanů bývá někdy spojována s kultem předků. S určitými jejími projevy se setkáváme ještě v 18. a na počátku 19. století (Nechvátal 1999: 139, 144).

Vampyrické pověry představují víru ve tří skupiny revenantů, a to víru v mory, vlkodlaky a vampýry. Poslední jmenovaný tvoří nejobsáhlejší skupinu, ke které se vztahuje celá řada pověr a pověstí (Lutovský 1996: 137).

Nejobávanějším z revenantů byl vampýr. Vycházel v noci z hrobu a sál krev živým lidem, díky níž jeho tělo v hrobě netlelo. Podobně mohl škodit i na dobytku. Vampýrem se mohl stát sebevrah, zlý člověk, vědma či vrah, nebo také jedinec zemřelý za zvláštních okolností (Lutovský 1996: 139).

Zjevovali se v podobě vampýrů a už za života se od ostatních lidí odlišovali. Odchylka nemusela být výrazná. Nejčastěji se jednalo o srostlé obočí, dále pak nezvyklou barvu kůže, zubatost nebo jiné vady chrupu. Přetrávalo i přesvědčení, že mají dvě srdce, jedno na levé a druhé na pravé straně, a po smrti jedince jedno dále přežívá (Mjartan 1953: 114). Vampýři se také mohli zjevovali v podobě zvířat, např. jako pes, vlk, kočka nebo žába (Navrátilová 1996: 23).

Kromě fyzických odlišností se vampýři mohli vyznačovat psychickým postižením, případně svými výjimeč-

nými schopnostmi, které si lidé z jejich okolí neuměli vysvětlit, a proto je přičítali zlým silám. U slovanských národů se vampyrické představy mimo jiné spojovaly se zemřelým, jehož pohreb neproběhl tak, jak bylo běžné, tedy došlo-li k nějakému pochybení (Galuška 2004: 81).

ZACHÁZENÍ SE ZEMŘELÝMI REVENANTY

Přesvědčení lidí o posmrtném působení zemřelých je vedlo k tomu, aby co nejpečlivěji oddělili mrtvého od všech úloh a závazků, které mu příslušely za života. Jejich hlavním záměrem bylo, aby se zemřelý nemohl vrátit zpět, snažili se tedy vytvořit nepřekročitelnou hranici mezi ním a živými (Navrátilová 1996: 22). V archeologickém materiálu se tyto snahy projevují celým množstvím tzv. antirevenantských opatření (Galuška 2004: 81).

Jelikož lidé měli obavy z možného škodlivého působení revenantů, snažili se je rozpoznat už za jejich života. Báli se nejen působení na jejich život, zdraví a práceschopnost, ale hospodáři z nich měli obavy především proto, že vampýr napadal a hubil dobytek a mohl na něj také přenášet mor (Krumphanzlová 1961: 545). U člověka, který se za života projevoval svou zadumaností, samomluvou, zamlklostí, ošklivým pohledem a malou láskou k dětem, se dalo předpokládat, že bude svým pozůstatým škodit (Mjartan 1953: 113).

Za života mohli lidé revenanty kontrolovat přímo, obtížnější situace nastávala po jejich smrti (Smetánka 1998, 58). Společnost si proto na ochranu před těmito zemřelými vymyslela různé způsoby, jak jim zamezit v posmrtném zjevovaní, navracení a strašení (Navrátilová 1996: 23–24). Někdy byly zásahy poměrně drastické, jindy pouze symbolické, jako třeba vložení trnité větve do hrobového zásypu. Základním principem všech těchto zásahů bylo imobilizovat revenanta (Smetánka 2003: 80). Lidé se snažili porušit úplnost jeho těla. Mohli tak učinit oddelením některých důležitých částí nebo ho celkově rozčlenit. Po vykonání zásahů znesnadňujících revenantův návrat se očekávalo, že se kompletně zničily jeho škodlivé schopnosti (Hanuliak 1997: 175).

Aby zemřelý nemohl obrátit svůj pohled směrem k pozůstatým, byl často pochováván tváří k zemi. Někde se tak ukládal hned po smrti, jinde až na pohřebiště po skončení pohřbu. Výrazným znakem o neúplné smrti bylo nezkuhlé tělo zemřelého a jeho kůže mající barvu jako za života (Mjartan 1953: 115, 117).

Obvykle byli tito zemřelí vynášeni z domu nohami napřed, na dvoře se třikrát otočili a do hrobu je ukládali opačně, tam kde měly být nohy, byla hlava a na místo hlavy byly nohy. Před vynášením pootevírali všechny dveře i okna u domu a hospodářských staveb, aby si zemřelý mohl vzít vše, co potřebuje, a nemusel se pak vracet (Mjartan 1953: 121).

Ať už se jednalo o zvyky a obyčeje probíhající v domě nebo cestou směrem k místu pohřbení údajného revenanta, či jeho samotné ukládání do země, z archeologických pramenů se o nich příliš nedozvídáme. Významným

přínosem k této problematice jsou středověké písemné prameny a lidové zvyky, neboť archeologickým výzkumem můžeme zachytit jen malou stopu po obradech odehrávajících se na pohřebištích (Frolíková-Kaliszová 2004: 507). Sledování těchto otázek prostřednictvím archeologie či antropologie nám může pomoci zodpovědět otázky týkající se *hmotných pozůstatků, způsobu uložení těla, identifikace antirevenantských opatření, umísťení pohřbu v rámci pohřebiště atp.* Avšak řešení otázek (např. *jaké důvody přiměly tehdejší společnost k tomuto chování či kdo si takovéto chování zasloužil*) leží ve studiu písemných pramenů a lidových zvyků.

POHŘBÍVÁNÍ VAMPÝRŮ

Čím větší byl strach ze zemřelých, tím byla opatření proti nim výmluvnější a důraznější (Smetánka 2003: 81). Podle historických a etnografických zpráv účinnými obrannými prostředky proti vampyrismu byly: poloha na bříše tváří k zemi, skrčená poloha, svazování zemřelých, jejich zavalování a zatloukání kameny, přibíjení k zemi nebo ke dnu rakve, aby se od ní nemohl odpoutat. Charakteristické také bylo ucpávání úst kamenem, železem, pískem, hlínou či česnekem, dále střílení šípy do hrobu, někdy zapalování ohně na hrobech nebo přímo v nich anebo pohřbené vampýry znova vykopat a spálit. Z mladších dob jsou zachovány zprávy i o celé řadě rostlinných prostředků, jako třeba pokládání trnitých větví na tělo mrtvého nebo posypávání rakve mákem (Krumphanzlová 1964: 181, 200). Završení protivampyrických úkonů představovalo probodnutí hlavy nebo srdce mrtvého. Někde bylo srdce protínané jehlicí, jindy kolíkem, jehlou, nožem nebo třeba prutem (Mjartan 1953: 119). Všechny uvedené zákroky se regionálně odlišovaly a mohly být různě kombinovány.

Dalším zásahem proti vampýrům bylo oddělování hlavy, tzv. dekapitace (Hanuliak 1997: 175). Ta byla znova pohřbena, ať už samostatně, nebo v hrobě s ostatními ostatky těla či kdekoliv mimo anatomickou pozici (Smetánka 2003, 82). Rovněž přísně skrčené kostry a kostry svázané do kozelce mohou indikovat, že se pohřbení jedinci odlišovali od svého okolí a byly jim za života připisovány vlastnosti, které v ostatních vzbuzovaly strach (Borkovský 1939: 137).

Na pohřebištích se vampyrismus projevuje několika druhy zákroků na mrtvém, které byly výše zmíněny. Docházelo k nim ve dvou obdobích. První období bylo v době mezi smrtí jedince a jeho uložením do hrobu. Druhé období představuje druhotný zásah do hrobu a vztahuje se až k určité době po pohřbení. Většinou se jednalo o dobu minimálně několika týdnů po pohřbu, kdy bylo již snadné uvolnit některé části těla, aniž by došlo k porušení kostí. Nejčastěji se jednalo o drastický zásah na různých částech těla. Protivampyrický zásah na mrtvém mohl být vykonán třeba jen v jednom období. Nejběžnější zásahy na těle jsou z prvního období. Vše se však odvíjelo od regionálních zvyklostí (Špaček 1971, 206–208). Nejčetnější protivampyrická opatření jsou zjištěná pomocí archeologických výzkumů na pohřebištích. Poměrně často se s těmito projevy

setkáváme od doby stěhování národů až do 18. století. Archeologické výzkumy na lokalitách z tohoto časového vymezení, při kterých byly identifikovány protivampyrická opatření, dokládají, že jejich výskyt byl největší v klidných obdobích. Během morových epidemií, bojů a válek se příliš často nevyskytuje. Vysvětlení tohoto trendu by mohlo spočívat v tom, že v dobách relativně klidných, běžný život lidem nepřinášel výrazné vzrušení, a tak se lidé obraceli k různým pověrám a představám, jako je např. vampyrismus (Unger 2002: 102–104). Rovněž si lze jen těžko představit, že v období válečného konfliktu měl sužovaný lid čas a energii se zaobrat těmito představami.

Co se týče prostorového uspořádání hrobů na pohřebišti, tak se vampyrické pohřby objevují buď mezi normálními pohřby a vytváří s nimi řady či hrobové skupiny, nebo byly ukládány v určitém vymezeném prostoru.

POHŘBÍVÁNÍ SEBEVRAHŮ, ZLOČINCŮ A DALŠÍCH REVENANTŮ

Pokud někdo zemřel v hříchu, ve většině případů nemohl být pohřben na křesťanském hřbitově. Mezi takového zemřelé patřili např. lidé zabiti během turnajů, lovů anebo také sebevrazi (Unger 2002: 91–92).

V lidové věře bylo zakořeněné přesvědčení o opaku světa živých a světa mrtvých. Z toho si společnost vytvořila představu, že pokud člověk spáchal sebevraždu, bylo možné, že si ve světě mrtvých bude moci život navrátit a poté se vrátí mezi živé (Unger 2002: 102).

Dále se lidé domnívali, že sebevrah k jejich činu navedl zlý duch, což znemožnilo spasení jejich duše. Tato představa přezívala v lidové tradici až do konce 19. století. Aby zabránili revenanci sebevrahů, probodnuli mrtvého osikovým nebo lipovým kůlem, také mu utírali hlavu pomocí rýče nebo ho spálili ohněm z trnů. V nejvíce případech byli pochováni za tmy, bez zvonění a k pohřbu nepřizvali ani kněze. Někdy byli také ukládáni pod okap kostnice, aby z nich dešťová voda smyla jejich provinění. Jejich hroby byly na hřbitově umístěny většinou v koutě při zdi či za hřbitovní zdí, nejčastěji však byli sebevrazi zahrabáni na křížovatkách nebo hranicích katastrů, na polích, v lesích a místech ohrazených trním. Jejich ostatky nebyly uloženy do rakve, ale pouze do pytle či plachty, objevovaly se i případy, kdy se ostatky položily přímo na zem (Navrátilová 1996: 25–26).

Různými způsoby se zacházelo s popravenými zločinci. Jejich ostatky mohly být pohřbeny neobvyklým způsobem na vyčleněném a zvláštním místě nebo byly jen odklizeny z místa popravy. Často byli zločinci po vykonání trestu jen pohrozeni a zahrabáni přímo na místě (Unger 2002: 101–102).

Velmi malé zesnulé děti byly pohřbívány do vyčleněných nebo odlehlych míst na pohřebišti, někdy vytvářely hrobové skupiny. Objevují se ale i případy, kdy byly ledabyle zahrabány v odlehlych místech (Navrátilová 2004: 225–264).

POHŘEBIŠTĚ A OBJEKTY S NESTANDARDNÍM ULOŽENÍM ZEMŘELÝCH JEDINCŮ

Ostatky zemřelých, se kterými bylo nepietně zacházeno, nacházíme jak v hrobech, tak i v sídlištních objektech, převážně v zásobnicových jámách. Pokud se jedná o uložení mrtvého na tradiční místo, tedy na pohřebiště, nalézáme nepietní pohřby buď v oddělené části pohřebiště, nebo přímo mezi ostatními hroby. Pohřby s projevy vampyrismu jsou na středověkých pohřebištích poměrně pravidelně zastoupeny, a to jedním až třemi hroby.

MATERIÁL A METODA JEHO ZPRACOVÁNÍ

K řešení položených otázek byla zhotovena databáze, jež je tvořena jednotlivými pohřby z lokalit (ať už se jedná o pohřebiště, či jiné areály, kde byli zachyceni jedinci, kteří vykazují známky nestandardního zacházení).

Cílem databáze bylo shrnout různé projevy nepietního způsobu ukládání zemřelých. Do databáze bylo zahrnuto celkem 18 lokalit. Staré Město, Čelákovice, Cífer – Pác, Mužla – Čenkov, Radomyšl, Hradsko u Mšena, Žižice, Lahovice, Želenice, Stará Kouřim, Komjatice, Lohovice, Praha – Loretańské náměstí, Libice nad Cidlinou, Bězno u Loun, Šala – Veča, Velký Kýr, Mikulčice – Klášterisko. Do tohoto souboru byly zařazeny lokality, na kterých byly zachyceny projevy, jež bylo možné interpretovat jako antirevenancká či protivampyrická opatření. Uvedený soubor představuje výběr z lokalit, který byl v některých případech zcela náhodný (např. lokality Hradsko u Mšena, Žižice) a v jiných případech se jedná o lokality, které jsou proslulé spojením s revenanty (např. Čelákovice).

Celkově bylo shromážděno 75 objektů s nestandardně uloženými jedinci (první relační tabulka), kteří byli popsáni následujícími deskriptory: lokalita, datování objektu, umístění objektu v rámci lokality, typ objektu, číslo objektu, rozměry objektu, orientace těla, pohlaví zemřelého, věk zemřelého, poloha, hrobové přídravky, literatura a poznámka. Na těchto jedincích se podařilo identifikovat 120 nestandardních zásahů (druhá relační tabulka), které byly popsány následovně: umístění, druh zásahu, jistota zásahu a poznámka. Informace týkající se věku a pohlaví zemřelých jedinců byly čerpány z příslušné literatury (např. Chochol 1953, 1967).

Objekty, se kterými bylo pracováno, spadají do časového horizontu od 9.–12. století. Nejvíce objektů vztahujících se ke zkoumané problematice pochází z průběhu 10. století, celkově tento soubor objektů tvoří více jak 50 %. Skupina objektů z 9. století obsahuje 21 % případů. Zbývající objekty datované do 11. a 12. století jsou zastoupeny zhruba stejným počtem. Snižující se počet sledovaných objektů v souvislosti s postupem času je možné vysvětlit upevňujícím se křesťanstvím, které se tyto zvyky snažilo potírat.

Je nutné zmínit, že k čelákovickému pohřebišti, které v databázi představuje početně významný soubor, se vztahují dvě datační interpretace. Obě chronologická zařazení se od sebe výrazně liší. První názor na období

existence pohřebiště jej klade do 10. až poloviny 11. století, v druhém případě je zařazován až do pozdního středověku, či dokonce raného novověku (viz Špaček 1971: 210; Mašková 2004: 17). Z uvedeného důvodu nebylo čelákovické pohřebiště do této analýzy zahrnuto.

Na základě dvou výše uvedených relačních tabulek byly vytvářeny dotazy a z nich pak následovně tabulky a grafy sloužící pro znázornění získaných výsledků. V některých otázkách byly pohřebiště a ostatní areály odlišovány (např. v otázce prostorového umístění objektů) a v jiných případech byly sloučeny v jeden celek (např. umístění nestandardních zásahů). V případě prostorového umístění objektů s nepietně uloženými jedinci byla využita statistická metoda (*chi-kvadrát test*), pomocí které bylo sledováno, zda se jedná o náhodné rozmístění těchto objektů v prostoru (srov. např. Galeta et al. 2008). Celkový počet objektů byl rozdělen do 4 skupin (podle světových stran) což představovalo očekávaný počet, který byl následně testován a porovnán se zjištěnou situací. Pro výpočet byla použita funkce v MS Excel a dále následovalo porovnání této hodnoty s tzv. kritickou hodnotou chi-kvadrát pro daný počet stupňů volnosti.

VÝHODNOCENÍ ZÍSKANÝCH DAT

Prostorové umístění objektů s nepietně uloženými jedinci

U sledovaných hrobů přibližně v 15 % případů nebylo zjištěno jejich umístění. Ze zbývajícího počtu bylo určeno, že se přibližně 1/3 hrobů nachází v okrajových částech pohřebišť. Výraznější kumulace hrobů se projevuje ve východních (33 %) a jižních polohách (29 %). Severní části a okraje jsou zastoupeny 16 % a v západních částech a okrajích byly objekty nalezeny v 9 % případů. Střed pohřebišť býval využíván jen zřídka. Zbývající část představují pohřby, u nichž byl zmíněn údaj uvádějící, že se pohřby nacházejí v okrajových částech, bohužel nebylo zmíněno v jakých (13 % případů).

U objektů nalezených na jiných než pohřebních areálech bylo jejich prostorové umístění určeno jen v polovině nálezů. Ve všech zjištěných případech vznikaly objekty ve východních částech areálů, z nichž zhruba polovina byla v severovýchodním úseku. Třetina objektů byla umístěna v okrajových částech.

Vysvětlením častého okrajového umístění hrobů může být fakt, že v nich pohřbení jedinci vzbuzovali v lidech obavy, a proto je pozůstalí neumístili mezi ostatní zemřelé, ale snažili se je tímto prostorem izolovat. Obvykle však ani tyto obavy nezabránily tomu, aby byli zemřelí pochováni na hřbitově s ostatními hroby. Určitou pravidelností je, že více než polovina hrobů byla soustředěna ve východních a jižních částech a okrajích pohřebišť. Stejně tak objekty pocházející z jiných míst než z pohřebišť se soustředily ve východních polohách a také v okrajových částech areálů. Otázkou je, jestli se jedná o pouhou náhodu, že právě východní strana byla spojována s tímto typem zemřelých.

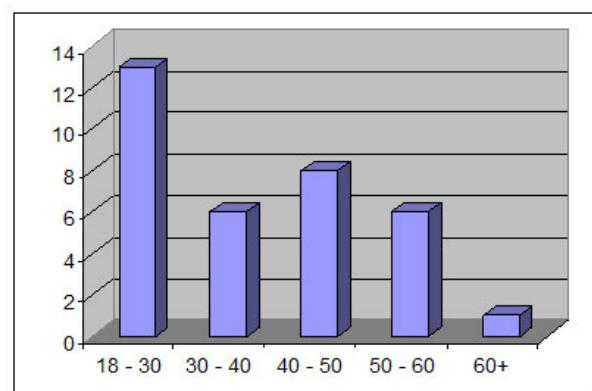
Otázkou náhodnosti rozmístění uložených jedinců s nepietními zásahy na pohřebištích a dalších areálech byla

řešena pomocí *chi-kvadrát testu*. Výsledek testu připouští zamítnutí hypotézy o rovnoměrném rozdělení objektů v různých částech areálů, a to na hladině významnosti ($p < 0,01$). Na základě tohoto výsledku byla hledána souvislost mezi objekty umístěnými ve východních sektorech. Porovnáván byl věk jedince, pohlaví, orientaci těla a druhy zásahů na zemřelých, resp. bylo sledováno, jestli jedinci uložení ve východních částech areálů mají něco společného, např. *zda se z větší části jedná o mužské dospělé jedince nebo jestli je u těchto jedinců patrná odlišná orientace těl nebo jsou-li zde jiné druhy nestandardních zásahů atp.* Bohužel nebyla zjištěna žádná skutečnost, která by možnost záměrného soustředění sledovaných objektů do východních částí vysvětlovala.

Pohlaví a stáří zemřelých jedinců

Pohlaví u zkoumaných jedinců bylo pomocí antropologického rozboru zjištěno u převážné většiny, přibližně u 80 % jedinců. Z toho počtu jsou muži zastoupeni 62 %.

U třech jedinců se nepodařilo zjistit stáří. Ze zbývajícího počtu převážnou většinu představovali dospělí jedinci (viz obr. 1). Konkrétní stáří bylo určeno u necelé poloviny osob. Nejvíce zastoupenou skupinou je věk od 18 do 30 let. V dalších skupinách je téměř stejný počet jedinců.

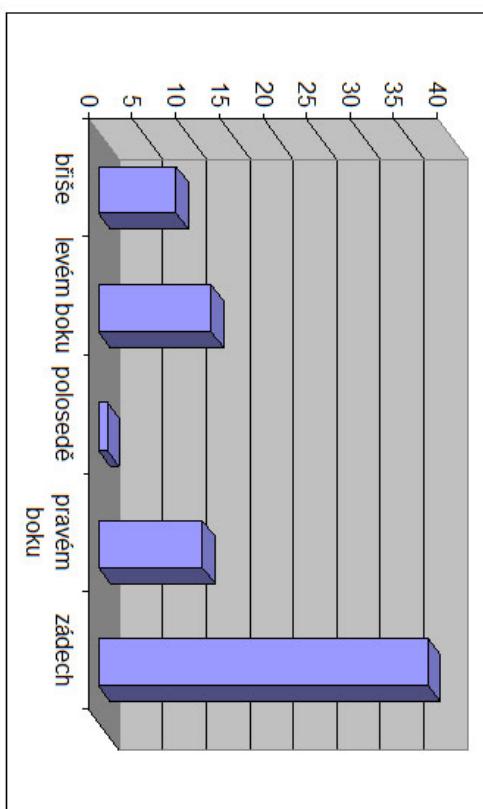
Obrázek 1. Věk zemřelých jedinců.

Poloha těla

Zemřelí v 53 % případů spocívali na zádech (viz obr. 2). Poloha na levém či pravém boku se vyskytuje téměř stejnomořně, a to v 17 % případů. Na levém boku byly ve větším počtu ukládány ženy a na pravém boku převážně muži. Dále lze zmínit uložení zesnulých na břicho, které se vyskytuje stejnomořně u obou pohlaví (10 % případů).

Tradiční polohu představuje uložení mrtvého jedince na záda s nataženýma nohami a rukama umístěnýma podél těla (Frolíková-Kaliszová 2004: 509). Jak už bylo zmíněno, tímto způsobem zde byla pohřbena více než polovina zemřelých a uvedená poloha nepředstavuje žádnou zvláštnost. Odchylkou od klasického způsobu uložení mrtvého je poloha na bříše. Může být považována

za jeden z protivampyrických zásahů na těle zemřelého (srov. Hanuliak 1997: 173). Na zkoumaných lokalitách se tato poloha objevila v 10 % případů. Jak bylo výše uvedeno, v poloze na pravém boku se sice častěji vyskytuje muži a na levém boku zase častěji ženy, ale vzhledem k tomu, že zastoupení obou poloh s určenými pohlavími představuje početně malý soubor, nelze z této skutečnosti vyvzovat žádné závěry.

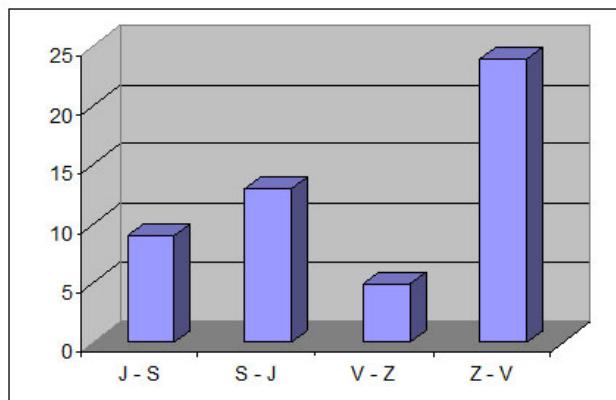
Obrázek 2. Poloha těla na:

Orientace těla

Dalším zkoumaným kritériem byla orientace těla. Nejprve budou sledováni jedinci pocházející z hrobů. V těchto objektech byla orientace těla až na jednu výjimku zjištěna ve všech případech (viz obr. 3). Nejvýraznější je Z–V orientace, která byla určena ve 47 % případů. 25 % zastoupení má orientace S–J a orientace těla J–S tvoří 19 %. Nejméně zastoupena je V–Z orientace těla, konkrétně v 9 % případů.

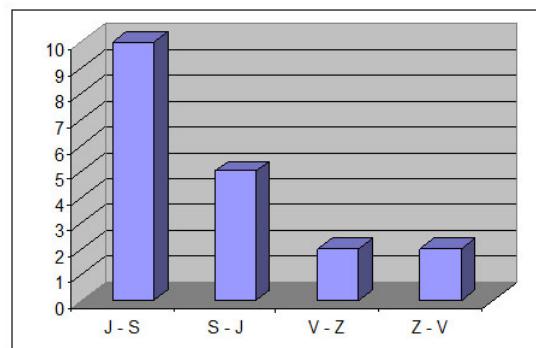
Orientace u těl nalezených v jámách či zásobnicích se od předchozího početního zastoupení liší (viz obr. 4). Nejobvyklejší byla shledána orientace J–S, která je zastoupena ve více než v polovině případů. Dále následuje orientace těla S–J, která se u zmíněných objektů objevila přibližně ve 1/4 případů. Zbývající východozápadní a západovýchodní orientace jsou početně zastoupeny stejně.

Zjištění, že na hrobčištích má téměř poloviční zastoupení Z–V orientace těla, není překvapivé, neboť tato orientace je typická pro běžný pohřební ritus. U jedinců

Obrázek 3. Orientace těla u nestandardně pohřbených jedinců (pohřební areály).

nepocházejících z hrobčišť byla určena nadpoloviční převaha J–S orientace těla, címkž se odlišují od jedinců na hrobčištích. V–Z a Z–V orientace těla je v objektech situovaných v sídlištních areálech zastoupena nejméně.

Obrázek 4. Orientace těla u nestandardně pohřbených jedinců (sídlištní areály).

Hrobové přídagky

Hrobové přídagky se na zkoumaných lokalitách vyskytují jen ojediněle. Byly nalezeny pouze ve 12 zkoumaných objektech (viz tab. 1). Otázkou je, proč se v těchto objektech hrobové přídagky objevují jen zřídka, přestože se v okolních hrobech a dalších objektech nalézají poměrně často. Na tuto skutečnost můžeme nahlížet ze dvou pohledů. V prvním případě by absence hrobových přídagků nepředstavovala zvláštnost, neboť osoby pohřbívány tímto způsobem mohly být zloději, vrazi, čarodějové či osoby jinak nebezpečné, a proto jim nebyly žádné předměty vloženy do hrobu. Pokud ale budeme uvažovat, že u takto pohřbených jedinců se předpokládalo jejich opětovné navrácení do světa živých, je zarážející, že s nimi žádné předměty nebyly uloženy. Takto se totiž tehdejší společnost vystavovala nebezpečí, že se revenant pro chybějící předměty vrátí mezi živé (srov. Navrátilová 1996: 23).

Hrobové případky	Počet
žádné předměty	63
2 x přeslen	1
Fe kulatá přezka	4
Fe oválná přezka	1
hrncovitá nádoba	1
kamenný žernov	1
Pb esovitá záušnice, Ag esovitá záušnice	1
zlomky hradištní nádoby	1
zlomky mladohradištní keramiky, Fe jehlice	1
zlomky mladohradištní keramiky	1

Tabulka I
HROBOVÉ PŘÍDAVKY.

Umístění zásahu	Druh	Počet
dolní končetiny	svázání	2
	výrazné pokrčení	25
	výrazné pokrčení, svázání	4
	zatížení kameny	5
pravá d. končetina	oddělení	1
	utržení	1
	výrazné pokrčení	1
	zatížení kameny	1
levá d. končetina	výrazné pokrčení	1
	zatížení kameny	2

Tabulka III
DRUHY NESTANDARDNÍCH ZÁSAHŮ NA DOLNÍCH KONČETINÁCH.

Nestandardní zásahy na tělech zemřelých

Zásahy na tělech zemřelých, jež sloužily jako opatření zabraňující jejich návratu, jsou na zkoumaných lokálních četně zastoupeny. Z tab. 2 vyplývá, že zásahy byly nejčastěji vedeny na dolní končetinu. Na hlavu opatření směřovala ve 28 % případů, stejně procentuální zastoupení je i u horních končetin. Ostatní části těla byly zastoupeny ve výrazném nepoměru.

Umístění zásahu	Počet
dolní končetiny	43
hlava	34
horní končetiny	33
trup	5
pánev	3
tělo	2

Tabulka II
UMÍSTĚNÍ NESTANDARDNÍCH ZÁSAHŮ.

Při posuzování, zda šlo opravdu o zásah, který měl znesnadnit mrtvému cestu zpět mezi živé, musíme mít kritický přístup. Není totiž jisté, zda se o úmyslný zásah opravdu jednalo. Ve většině případů šlo o badatelův subjektivní názor, který často nebyl podložen pádnými důkazy. Např. u zásahů provedených svázáním dolních či horních končetin musíme brát v úvahu, že tento čin se velmi obtížně prokazuje. Také pokud jsou nalezeny kameny na tělech zemřelých, nelze tuto skutečnost jednoznačně interpretovat jako snahu o zatížení různých částí těla. Nutné je rovněž brát v potaz změny v poloze těla, ke kterým dochází v důsledku sekundárních transformací.

1) Nestandardní zásahy na dolních končetinách: Nejčastěji byl zásah proveden výrazným pokrčením končetin a v několika případech dle autorů následovalo ještě jejich svázání (viz Tab. 3). Rovněž se poměrně hojně vyskytlo jejich zatížení pomocí kamenů. Na dvou skeletech bylo objeveno utržení a oddělení pravé končetiny.

Jak je z výše uvedeného patrné, nejčastější zásahy na tělech zemřelých byly provedeny na dolních končetinách. Pokud připustíme, že se opravdu jednalo o úmyslné zásahy, pak je lze interpretovat jako snahu pozůstatlých, kteří chtěli znehybnit mrtvého tak, aby už nemohl vstát a vrátit se zpět mezi živé (srov. Krumphanzlová 1964: 546).

2) Nestandardní zásahy na hlavě: Hlava představovala druhé nejčastější místo pro nestandardní zásah, a to konkrétně ve 28 % případů. Druhů zásahů byla celá škála, nejhojněji je zastoupeno její zatížení kameny, rozbití nebo vyvrácení (viz Tab. 4). Dále také můžeme sledovat pokládání předmětů na hlavu, její oddělení, uložení tváří k zemi, zaražení předmětů do obličejové části, absence hlavy či stětí sekerou.

Hlava byla považována za centrum duše a také za středisko mnoha obávaných smyslových orgánů, takže pokud došlo k jejímu poškození nebo oddělení od těla, mělo se zabránit případnému zlu (viz Galuška 2004: 85). V případě absence hlavy se lze ztotožnit s názorem Jaroslava Špačka, že se kromě protivampyrického opatření může jednat o zvyky spojené s magickými obřady nebo by vysvětlením mohlo také být vykrazení hrobu (viz Špaček 1971: 207–208). Kromě uvedených hypotéz se však mohlo rovněž jednat o různé postmortální procesy, které mohly zapříčinit oddělení hlavy od těla.

Umístění zásahu	Druh	Počet
hlava	zatížení kameny	5
	oddělení	4
	rozbití	8
	zaražení kamene	2
	tváří k zemi	4
	vyvrácená	7
	chybí	1
	stěti sekerou	1
	umístění předmětu	1
	zapichnutý hrot	1

Tabulka IV
DRUHY NESTANDARDNÍCH ZÁSAHŮ NA HLAVĚ.

3) Nestandardní zásahy na horních končetinách a dalších částech těla: Stejně jako u dolních končetin, tak i u horních končetin bylo nejčastějším opatřením jejich výrazné pokrčení (viz tab. 5). V několika případech byly končetiny vsunuty pod tělo, vykrouceny anebo se dále také objevilo jejich svázání nebo zatížení kameny. V případě sídlištních objektů mohlo výrazné pokrčení souviset s ne rituálním pohrozením do jámy.

V porovnání s výše uvedenými částmi těla byly trup a pánev využity pro provedení opatření proti návratu zemřelého jen několikrát a vyskytují se jen na pohřebištích. Tato opatření byla provedena buď zaražením předmětu,

nebo zatížením kameny.

Umístění zásahu	Druh	Počet
horní končetiny	výrazné pokrčení	15
	svázání	5
	vykroucení	3
	umístění pod tělem	2
	svázání, umístění pod tělem	1
	svázání, umístění pod zadou	1
	výrazné pokrčení, svázání	1
levá d. končetina	zatížení kameny	1
	pod tělem	1
pravá d. končetina	výrazné pokrčení	1
	umístění pod tělem	1

Tabulka V

DRUHY NESTANDARDNÍCH ZÁSAHŮ NA HORNÍCH KONČETINÁCH

4) *Druhy nestandardních zásahů:* Z celé škály zásahů, které se na zkoumaných lokalitách objevují, je nejčetněji zastoupeno výrazné pokrčení končetin jedinců, konkrétně ve 36 % případů. Poté následuje zatížení různých částí těla kameny, což bylo zjištěno zhruba u 1/5 případů. Následující zásahy se objevily jen několikrát, případně ojediněle, např. rozbití, vyvrácení, oddělení od těla, zaražení předmětu či vykroucení. Celkový přehled všech druhů zásahů je uveden v tab. 6.

Tyto zásahy, které mohou být označovány za protivampyrické či antirevenantské, byly v objektech na sledovaných lokalitách skoro vždy přítomny. Vyskytují se samostatně nebo v různých kombinacích. Některé z nich jsou spíše symbolické, jako např. pokrčení končetin, jiné jsou důraznější, např. zaražení předmětů nebo kamenů do obličeje či zatížení různých částí těla kameny.

Umístění zásahu	Počet
výrazné pokrčení	43
zatížení kameny	23
rozbití	8
svázání	7
vyvrácení	6
oddělení	5
výrazné pokrčení, svázání	5
tvář k zemi	4
umístění pod tělem	4
zaražení kamene	3
zpřevrácení	2
snětí sekerekou	1
svázání, umístění pod tělem	1
svázání, umístění pod zadou	1
chybí	1
utržení	1
vykroucení	1
záměrně nachýlení	1
zapíchnutý hrot	1
zaražení nože	1
umístění předmětů	1

Tabulka VI

DRUHY NESTANDARDNÍCH ZÁSAHŮ.

Počet objektů na lokalitě

Na lokalitách obsažených v databázi jsou objekty s nestandardně uloženými jedinci zastoupeny nejčastěji jedním až

pěti případů (viz tab. 7). Celkový poměr mezi běžnými pohřby a objekty s nestandardními zásahy na tělech zemřelých byl sledován jen u objektů na pohřebištích. Bylo zjištěno, že v některých případech netvoří sledované pohřby ani 1 % z celkového množství hrobů, např. pohřebiště v Radomyšli nebo ve Starém Městě. U jiných pohřebišť je ale zastoupení hrobů s nepietním uložením zemřelých početnější, např. pohřebiště v Žižicích nebo v Hradsku u Mšena.

Všeobecně se objekty s nestandardními zásahy na zemřelých nevyskytují příliš hojně. Nejčastěji jsou zastoupeny jedním až třemi případy na lokalitě. Sledované lokality tuto skutečnost potvrzují, konkrétně v téměř 60 % případů. Ze zbyvajících lokalit se výrazně odlišuje čelákovické pohřebiště, kde všechny pohřby vykazují určitou odchylku od tradičního pohřebního ritu (at' už se přikloníme k názoru Jaroslava Špačka, že se jednalo o pohřebiště vampýrů, či k názoru Pavlíny Maškové, že se jedná o pohřebiště popravenců). Velkým počtem zmíněných objektů je také zastoupeno pohřebiště ve Starém Městě. Zde ale musíme přihlédnout ke skutečnosti, že pohřebiště je velmi rozsáhlé a celkově se na něm nachází obrovské množství hrobů. Pak tedy 15 hrobů souvisejících s problematikou nepietního pohřbívání, které zde byly objeveny, netvoří významný podíl.

Lokalita	Počet jedinců
Staré Město	15
Čelákovice	14
Cífer, Páč	7
Mužla, Čenkov	5
Radomyšl	5
Hradsko u Mšena	4
Žižice	4
Lahovice	4
Želenice	3
Stará Kouřim	3
Komjatice	2
Lochovice	2
Praha, Loretańské náměstí	2
Libice nad Cidlinou	1
Březno u Loun	1
Šala, Veča	1
Velký Kýr	1
Mikulčice – Klášteřisko	1

Tabulka VII
POČET OBJEKTŮ S NEPIETNĚ ULOŽENÝMI JEDINCAMI NA LOKALITĚ.

ZÁVĚR

Práce si kladla za cíl shromáždit dosavadní poznatky nejen o nestandardním zacházení se zemřelými jedinci, ale také důvody, které tehdejší společnost vedly k tomuto jednání. Zmíněným nestandardním způsobem bylo zacházeno s jedinci, u kterých se předpokládalo, že mají nějaký důvod se po své smrti vrátit zpět mezi živé a část z nich mohla škodit. Jejich ostatky jsou uloženy nejen v hrobech, ale i v zásobnicích, různých jámách nebo příkopech.

Na základě údajů získaných z literatury byla vytvořena databáze, jejíž podstatou bylo shrnout jedince, s nimiž

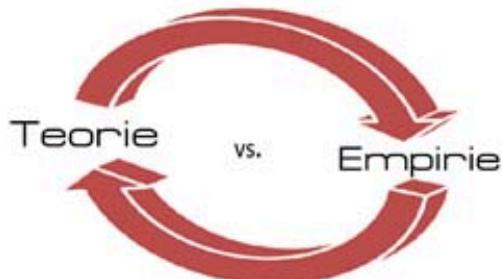
bylo nepietně či nestandardně zacházeno. Pomocí databáze byly sledovány různé otázky, např. v jaké části areálu se jedinci nejčastěji vyskytují, a v tomto případě bylo zjištěno, že nejčastěji se objevují ve východní části. Dále bylo shledáno, že nadpoloviční většinu jedinců představují muži. Nejfrequentovanější polohou bylo uložení těla mrtvého na záda. Artefakty se u sledovaných jedinců objevily jen v několika málo případech. Při zkoumání zastoupení objektů s nepietně uloženými jedinci na pohřebištích bylo potvrzeno, že jsou nejčastěji zastoupeny jedním až třemi případy a všechny časově spadají do úseku od 9.–12. století. Podrobněji byly sledovány nestandardní zásahy na tělech zemřelých. Ze shromážděných dat vyplynulo, že největší zastoupení mají zásahy směrující na dolní končetiny a poměrně hojně se také objevují zásahy na hlavě a horních končetinách.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] ARIÉS, P. 2000. *Dějiny smrti*. Praha: Argo.
- [2] BARBER, P. 1988. *Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality*. New York: Yale University Press.
- [3] BORKOVSKÝ, I. 1939. Skrčené pohřby doby knížecí v Čechách. *Památky archeologické* 41: 134–139.
- [4] FROLÍKOVÁ – KALISZOVÁ, D. 2004. „Projevy magie v pohřebním ritu u slovanských plochých kostrových pohřebišť na Moravě a v Čechách,“ in *K poctě Vladimíra Podhorskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám*. Brno: Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 507–515.
- [5] GALETA, P., SOSNA, D., SLÁDEK, V., ČECHURA, M. 2008. „Hodnocení distribuce izolovaných kostí na hřbitově u kostela sv. Ducha ve Všerubech: využití randomizačních meto,“ in *Počitačová podpora v archeologii* 2. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 61–75.
- [6] GALUŠKA, L. 2004. „Velkomoravské hroby revenantů ze Starého Města,“ in *Zborník na počest Dariny Bialekovej*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 81–90.
- [7] HANULIAK, M. 1997. K problematike skeletov ludských jedincov zo sídliskových objektov. *Slovenská archeológia* 45: 157–182.
- [8] CHOCHOL, J. 1953. Slovanské kostry ze Staré Kouřimi. *Památky archeologické* 44: 363–368.
- [9] CHOCHOL, J. 1967. Kostrové pozůstatky „vampýrů“ z Radomyše – Die Skelettreste der „Vampire“ aus Radomyšl. *Archeologické rozhledy* 19: 489–500.
- [10] KRUMPHANZLOVÁ, Z. 1961. K otázce vampyrismu na slovanských pohřebištích. *Památky archeologické* 52: 544–549.
- [11] KRUMPHANZLOVÁ, Z. 1964. „Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách,“ in *Vznik a počátky Slovanů* 5: 177–215. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- [12] KRUMPHANZLOVÁ, Z. 1971. Počátky křesťanství v Čechách ve světle archeologických pramenů. *Památky archeologické* 62: 406–456.
- [13] KRUMPHANZLOVÁ, Z. 1990. Svědeckví náboženského synkretismu na pohřebištích doby hradištní v Čechách. *Archeologické rozhledy* 42: 362–368.
- [14] LUTOVSKÝ, M. 1996. *Hroby předků. Sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha: Academia.
- [15] MAIELLO, G. 2005. *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- [16] MAŠKOVÁ, P. 2004. „K otázce interpretace kostrového pohřebiště „projevy vampyrismu“ v Čelákovicích,“ in *Studia Mediaevalia Pragensia* 5: 9–19.
- [17] MIARTAN, J. 1953. Vampírské povory v Zemplíne. *Slovenský národopis* 1: 107–134.
- [18] NAVRÁTILOVÁ, A. 1996. Nečistí zemřelí v posmrtných a pohřebních rituálech českého lidu. *Český lid* 83: 21–31.
- [19] NAVRÁTILOVÁ, A. 2004. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- [20] NECHVÁTAL, B. 1967. Vampyrismus na pohřebišti v Radomyšli – Der Vampirismus auf dem Gräberfeld in Radomyšl. *Archeologické rozhledy* 19: 478–489.
- [21] NECHVÁTAL, B. 1999. *Radomyšl. Raně středověké pohřebiště*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- [22] SCHMITT, J. C. 2002. *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*. Praha: Argo.
- [23] SMETÁNKA, Z. 2003. „Archeologie strachu.“ *Archeologické etudy*. Praha, 80–83.
- [24] SMETÁNKA, Z. 1998. Upří táhnou. *Dějiny a současnost* 20 (2): 58.
- [25] SOMMER, P. 1989. „K poznání české církevní hmotné kultury 13. století.“ *Archaeologia historica* 14: 53–63.
- [26] ŠPAČEK, J. 1971. Slovanské pohřebiště s projevy vampyrismu z Čelákovic. *Časopis Národního muzea* 140: 190–215.
- [27] UNGER, P. 2002. Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích. *Panorama biologické a sociokulturní antropologie* 9. Brno.
- [28] WILSON, K. M. 1985. „The History of the Word ‘Vampire’“. *Journal of the History of Ideas* 46 (4): 577–583.
- [29] WOLLMAN, F. 1922. Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské. *Národopisný věstník českoslovanský* 15: 1–58.
- [30] WOLLMAN, F. 1923. Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské. *Národopisný věstník českoslovanský* 16: 80–96.

7. mezinárodní studentská vědecká konference AntropoWebu

ANTROPOLOGIE:

„Teorie bez dat jsou prázdné a veškerá empirie bez teoretického zakotvení slepá.“
(Immanuel Kant)

AntropoWeb při Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západoceské univerzity v Plzni pořádá v roce 2011 již 7. mezinárodní studentskou vědeckou konferenci, tentokrát zaměřenou na vzájemný vztah teorie a empirie, střet či spolupráci badatelů teoretiků a badatelů výzkumníků. Proto letošní konference nese název Antropologie: teorie nebo empirie?

Konference se uskuteční ve dnech 20.– 21. října 2011 v prostorách Filozofické fakulty ZČU v ulici Sedláčkova 15, v Plzni v místnosti číslo 319.

Deadline přihlášek do 4. září 2011.

Výstupem z konference bude samostatné monotematické číslo on-line časopisu AntropoWebzin, které vyjde i v tištěné formě.

více informací na <http://antropologie.zcu.cz/>
přihláška: <http://antropowebzin.wufoo.com/forms/pihlaka-application-form/>

FAKULTA FILOZOFOICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERSITY
V PLZNI

AntropoWeb
Katedra antropologických
a historických věd,
FF ZČU v Plzni
Sedláčkova 15, 320
301 25 Plzeň

ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM VODNÍCH MLÝNU:

VÝSLEDKY, PERSPEKTIVY

Lucie Galusová

*Katedra archeologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni.
kaluc@centrum.cz*

Archaeological research of water mills: outcomes, perspectives

Abstract—Contribution presents outcomes of some of the most important archaeological researches of the Middle Age and Modern Age mills in the Czech Lands and also presents chosen researches in Germany and Poland. It has been found out on basis of recent investigation that appearance of the mills is dependent on natural conditions and regional cultural standards and so it is very complicated to set a generally valid model of a mill. It is possible to set several generally valid principles with higher frequency in rural environment only. Furthermore, contribution focuses on future of archaeological research, especially of use of the non-destructive methods.

Key Words—water mill, archaeology, appearance of water mill, non-destructive archaeological research

ÚVOD

SOUCASNÁ krajina je protkána více či méně patrnými pozůstatky vodních děl, která se šířila a vyvíjela dle potřeb a možností společnosti. Technologie související se znalostmi přeměny vodní energie v rotační pohyb pomocí vodního kola se soustavou převodů pronikají do českých zemí nejpozději na sklonku 10. století. Písemné prameny v této souvislosti hovoří o mlýnech „duo molendina“ či lidech specializovaných na stavbu mlýnů „molendinarii“, nálezejících do správy knížecího či církevního majetku (Maříková 2005: 131). V průběhu 12. století se vodní mlýn šíří mimo toto prostředí (Maříková 2005: 131; Petráček 2002: 236), avšak do obecného užívání se s největší pravděpodobností tyto inovace dostávají až o několik staletí později, se znalostmi stavby mlýna s kolem na horní vodu (Štěpán 2000: 55; Štěpán 2002: 12; Štěpán et al. 2008: 151).

ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Počátky vodních mlýnů v našem prostředí jsou do značné míry doménou historického bádání, bez účasti archeologie. Důvodem je absence jakýchkoli artefaktů v primárním uložení, které by souvisely s prvými mechanickými mlýny. Na základě ikonografie a archeologických analogií je v současnosti předpokládán mlýn roubené či drážkové konstrukce stávající při řekách či při ústích menších

toků, s minimálním podílem kovových zařízení. Jejich pozůstatky dnes s největší pravděpodobností leží pohřbeny pod říčními sedimenty při březích zaniklých či existujících ramen řek a mohly by být objeveny pouze náhodou (Schwarzländer 2002: 143–145; Bagniewski a Kubów 1977: 3–30; Antonín 1989: 89–102). V české kotlině však jsou možnosti takovýchto nálezů omezené a dostatečné dochování organických pozůstatků mimo zvodnělé sedimenty neveliké¹.

Archeologické bádání v Čechách se v minulosti omezilo na archeologické odkryvy mlýnů na ohrožených lokalitách (Kašpar et al. 1999: 101: 103–107) či v souvislosti s vědeckými výzkumy zaniklých středověkých vesnic (Nekuda 2001: 139–147; Nekuda 2006: 185–191; Klápkště 1978: 445: 446), jejichž výsledky přispěly k částečnému poznání stavebních forem pozdně středověkého mlýna.

ARCHEOLOGIE VODNÍCH MLÝNU V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

Výsledky několika významných středověkých či raně novověkých objektů syntetizovala ve svém článku Martina Maříková (Maříková 2005: 98–105). Nové záchranné archeologické výzkumy v Čechách přinesly zajímavé výsledky, které se však týkají pouze sekundárně uložených dřevěných zařízení nebo mlecích kamenů (Štěpán et al. 2008: 19–20).

Mlýn v zaniklé vsi Mstěnice na k. ú. vsi Hrotovice (okr. Břeclav)

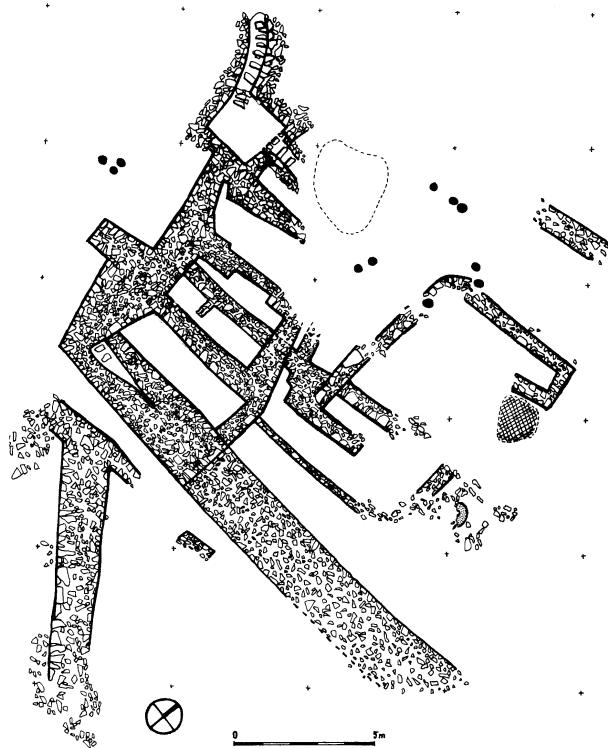
Mnoholetý vědecký výzkum odhalil zaniklou středověkou ves Mstěnice a s největší pravděpodobností i vodní mlýn ze 14. století, ležící u Hrotovic na jižní Moravě. V letech 1997–1999 probíhal geofyzikální průzkum vsi, který měl mimo jiné upřesnit polohu mlýna na Mýnském potoce, zahyceného písemnými prameny k roku 1407 do roku 1466 (Nekuda 1998: 219–220; Nekuda 2001: 139–140). Od roku 1999 byl v místech předpokládané stavby na vodní pohon zahájen archeologický odkryv, který zaznamenal lícované zdvojeno dvou prostor, jež bylo součástí většího stavebního celku, poté fragmenty mlecích kamenů, kúlové jamky a topeniště (Nekuda 2001: 140–142). V dalších

¹Nejnověji lze uvést druhotné uložení palečního kola v poloze základového věnce studny ve sklepě domu 153/I v Karlově ulici na Starém Městě pražském. Založení studny datováno do přelomu 12./13. století (Štěpán – Urbánek – Klimešová 2008: 20).

sezónách odkryv pokračoval. Výzkumem byl zjištěn komplex staveb rozkládajících se na západním konci vesnice na potoku, v ploše 400 m². Zásobu vody pro provoz mlýna zajišťoval přibližně 100 metrů vzdálený rybník, zbudovaný na Mlýnském potoce. Jednalo se tedy o mlýn na nestálé vodě, nejpravděpodobněji na horní vodu. Na východní straně komplexu staveb stál obytný dům o rozměrech 11 x 6 m, který se členil na jizbu s pecí a komoru. Tyto prostory byly přístupné ze dvora, přičemž jizba měla další vchod na jižní straně k mlýnici. Na západní straně se nacházela dvoupatrová kamenná mlýnice, členěná do dvou místností o rozměrech 5 x 1,5 m a 4 x 2 m s dosaženou hloubkou 2,2 m. V blízkosti mlýna se nalézal ještě patrový špýchar o vnějších rozměrech 3,7 x 3,1 m a vnitřních rozměrech 2 x 5 x 2 m (Nekuda 2001: 142–143); (obr. 1). V dochovaném suterénním zdivu do výšky 2,2 m byly zjištěny dva vstupní otvory, přičemž vchod ze dvora se v průběhu doby zazdil. Tato situace by mohla být dána do souvislosti s přítomností starší konstrukce zjištěné v prostoru vlastní mlýnice, která by značila přestavbu mlýnského díla (Nekuda 2006: 128; 133; 138; 139; Nekuda 2001: 141–146). Na stavbu komplexu budov byl užit hadec a migmatizované ruly získané z blízkého okolí vsi (Přichystal 2005: 199–200). V prostoru odkrytého komplexu vodního mlýna byly roztroušeny fragmenty mlýnských kamenů. Kamenné brusy, mlecí kameny a moždíř byly zhotoveny z arkóny a slepence z Boskovické brázdy, dále z bílých křemenných a červených slepenců. Tyto horniny, transportované ze Znojemská či Tišnovska se cenily z důvodu vyšší odolnosti vůči obrusu, i přes obtížnější opracovatelnost (Přichystal 2001: 164–165; Přichystal 2005: 198–199). Objekt zanikl ve druhé polovině 15. století společně se vsí, v důsledku válečných událostí (Nekuda 1985: 183; Nekuda – Nekuda 1997: 89; Historický ústav 2005: 704).

Mlýn v poloze Ve spáleném na k. ú. obce Vyžlovka

Zajímavý archeologický nález byl učiněn v zaniklé středověké vsi Ve spáleném, na katastrálním území obce Vyžlovka, jejíž počátky jsou kladeny do 13. století, přičemž zánik lokality je předpokládán na počátku 2. poloviny 14. století (Klápště 1978: 445–446). Nedaleko této zaniklé vsi, na samotě, byly na koruně hráze jednoho ze dvou menších rybníků s největší pravděpodobností objeveny relikty již zaniklého vodního mlýna (obr. 2). V reliéfu terénu zůstaly zachovány pozůstatky přívodu vody ke kolu na vrcholu hráze a boční koryto pro odvod přebytečné vody mimo mlýn. Archeologické výzkumy v letech 1999 až 2001 odkryly oboustranně lícované zídky z lomového kamene, které byly součástí tělesa hráze. Dle keramického materiálu získaného během povrchových sběrů a exkavace lze datovat založení mlýna do průběhu 2. poloviny 13. století, přičemž konec jeho funkce lze položit do průběhu 14. století, kdy zaniká celá ves. Na základě celkové situace na lokalitě a nízkého průtoku místní vodoteče je pravděpodobné, že se jednalo o mlýn na horní vodu. Tuto skutečnost však nelze jednoznačně prokázat (Klápště 1981: 435; 438; Maříková 2005:

Obrázek 1. Mstěnice u Hrotovic. Pozůstatky vodního mlýna, hospodářské stavby a sýpky v zaniklé středověké vsi Mstěnice u Hrotovic. Mlýnice s lednicí se nalézá, dle interpretace Rostislava Nekudy, v západní části komplexu budov. (Prevzato z: Nekuda, R. 2006: 131)

98–100). Závěry však nekorespondují s výpovědí Luděka Štěpána o zavádění mlýnů s koly na horní vodu v polovině 14. století (Štěpán 2000: 55; Štěpán 2002: 12; Štěpán et al. 2008: 151).

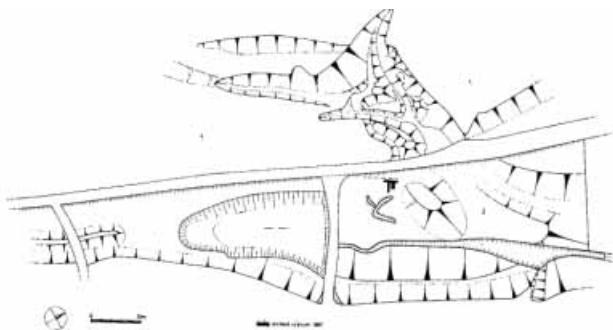

Obrázek 2. Vyžlovka ve Spáleném. Hráz prvního rybníka. Šipka ukazuje místo nálezu pozůstatků vodního mlýna. (Foto převzato z: Klápště, J. 1978: 446)

Mlýn na k. ú. obce Ústupenice u Sedlčan

Významný záchranný archeologický výzkum proběhl v roce 1997 na katastrálním území vsi Ústupenice u Sedlčan ve středních Čechách. Důvodem exkavace se stal vysokotlaký plynovod, jehož vyhloubený výkop nedaleko vsi Ústupenice v blízkosti zaniklého rybničního díla protnul archeologické situace. V tomto prostoru byly zjištěny pozůstatky stavby středověkého vodního mlýna (obr. 3).

Jednalo se o vícero dřevěných objektů, stojících na kamenné podezdívce, zastřešených pálenými taškami. Rozměry mlýnského díla však nemohly být zjištěny, jelikož vytyčené území plánované stavební akce zasáhlo pouze část archeologické situace. Objekt tvořil hospodářské zázemí v rámci většího středověkého sídelního areálu. Nedaleko mlýnské stavby byla lokalizována do země zapuštěná cihlová sýpka s vazbou na jíl, opatřená dřevěným nadzemním patrem omazaným hlínou. Pálená střešní krytina mlýna a cihlová konstrukce sýpky dokládají časné užití tohoto materiálu v prostředí středověké vsi (Kašpar et al. 1994: 103–107).

Obrázek 3. Ústupenice k. ú. Doubravice. Celkový plán nejbližšího okolí zkoumané plochy. Pozůstatky vodního mlýna se dle autorů nalézají ve středu plánu pod rybníkem v prostoru mezi cestami a potokem. (Převzato z: Kašpar, V. et al. 1999: 103)

Z důvodu nedostatečného odkrytí archeologické situace se nebylo možné jednoznačně vyjádřit o technickém zařízení vodního mlýna. Dle polohy a vydatnosti zdejší vodoteče lze soudit, že se jednalo o mlýn na horní vodu. Na základě archeologických nálezů tento pozdně středověký technický objekt a špýchar zanikly požárem na konci 15. století (tamtéž).

NOVOVĚKÉ VODNÍ MLÝNY ODHALENÉ ARCHEOLOGICKÝM VÝZKUMEM

Ve dvou sezónách, mezi roky 2008 a 2009 byl odkryt vodní mlýn zaniklý v polovině 20. století, zvaný Mašův, ležící 9 km jihozápadně od Tachova v západních Čechách. Nejstarší nalezené písemné prameny objekt řadí do druhé poloviny 17. století. Archeologickým odkryvem nebylo možno nejstarší objekty časově vymezit z důvodu absenze chronologicky citlivého materiálu. Ovšem dle zjištěných archeologických situací a absenze středověkého materiálu je velmi pravděpodobné, že mlýnské dílo vzniklo nejdříve v druhé polovině 16. století, spíše však až v průběhu první poloviny 17. století. Výzkumem byla interpretována mlýnice, světnice a chlév, a zjištěny tři stavební fáze objektu (Vařeka et al. 2008: 101–117). Po zbudování mlýna v 17. století došlo k jeho přestavbě a výraznému rozšíření kolem poloviny 19. století. Na počátku 20. století objekt vyhořel, přičemž byl znova vystavěn na shodných základech a vybaven rozšířenou chlebovou pecí a kuchyní se sporákem. Do závěru své mlýnské funkce zůstal s největší pravděpodobností opatřen kolem na horní vodu a

obyčejným mlecím složením. Na základě získaných informací bylo možné vytvořit model tohoto objektu zasazený do průběhu 19. století (obr. 4); (Galusová 2009: 65–79).

Obrázek 4. V popředí mlýnice vodního mlýna na předhradí hradu Krašova. V pozadí lednice, kde se otácelo vodní kolo. (Foto autor, 2007)

V roce 2009 byl proveden odkryv vodního mlýna v obci Homole u Panny v okrese Ústí nad Labem. Na základě archeologického výzkumu bylo možné dílo na vodní pohon datovat do počátku 18. století. Nejjednodušším nálezem se stala prostory pro paleční kolo, na jejímž základě bylo možné vytvořit modelové situace vybavení mlýna v průběhu jeho historie (Galusová 2010: v tisku).

Hradní mlýn na předhradí hradu Krašova

Nedestruktivní výzkum hradu Krašova, který byl založen před rokem 1232, prokázal rozsáhlé a velmi dobře dochované předhradí s mnohačetným hospodářským vybavením (Durdík 1996: 150). V blízkosti hradního komplexu byly objeveny pozůstatky vodního mlýna, zaniklého nejspíše na počátku 17. století, rozprostírajícího se na ploše přibližně 20 m² (obr. 4). Objekt sestává ze sbíraného kamene na maltu. Je členěný na mlýnici a lednici. Vnější rozměry mlýnice jsou 4 x 4 m. Prostora pro kolo na horní vodu – tedy lednice se rozkládá na ploše 4 x 1 m. Dle písemných pramenů stávala v blízkém sousedství tohoto objektu ještě jedna drobná stavba na vodní pohon, patrně mlýn, zachycený v roce 1674 na prvném známém vyobrazení hradního komplexu. Tato mapa panského panství napomohla jeho lokalizaci do prostoru vyrovnáné plošiny, do kaskády, nad v terénu patrný starší vodní mlýn. Současně byl v reliéfu zdejšího lesního porostu zjištěn mlýnský žlab, který přiváděl vodu do nedalekých rybníků, z nichž odtékala voda na oba mlýnské provozy (Durdík 1983: 473: 475).

Hradní mlýn pod Týřovem k. ú. Karlova Ves (okr. Rakovník)

Nedaleko hradu Týřova byly zachyceny relikty mlýna, vystavěného z vepřovic, který stával nejpozději od 15. století v blízkosti koryta Úpořského potoka jako součást hradního provozu. Je pravděpodobné, že objekt z nedostatku spádu musel být vybaven kolem na spodní vodu.

Nedestruktivním výzkumem byla zjištěna část náhonu a místo přívodu vody na kolo, a patrně též kamenná šalanda (obydlí pro mlynáře a jeho pomocníky); (Durdík 1981: 12). Polohu mlýna kriticky zhodnotila M. Maříková, která se domnívá, že jeho umístění v dané poloze je problematicky doložitelné a méně ekonomické. Mlýn pro potřeby královského hradu by M. Maříková očekávala spíše při hlavním toku, na Berounce, kde by bylo možné vystavět dílo o vyšším výkonu (Maříková 2005: 102). Na základě studie I. Antonína se lze domnívat, že právě oddělení mlýna od hlavní vodoteče a jeho umístění na náhon, zásobovaný vodou z Úpořského potoka bylo z hlediska ochrany před ničivými povodněmi výhodnější (Antonín 1989: 89–102). Přičemž na jeho produkci nemusel být hrad přímo závislý a mlýn sloužil spíše jako doplňkový zdroj.

ARCHEOLOGIE VODNÍCH MLÝNŮ V NĚMECKU A POLSKU

Záchranné výzkumy v Německu a Polsku jsou pro České území vhodným komparačním materiálem. Většina významných nálezů raně a vrcholně středověkých mlýnů byla objevena náhodně v nivních sedimentech. Tyto zahraniční výzkumy obsahují důležitá svědectví charakteru dřevěných prvků, které byly základem každého vodního díla a které v našem prostředí v poloze *in-situ* prozatím nebyly zjištěny (Schwarzländer 2002: 143–145; Bagniewski – Kubów 1977: 3–30).

Německo

Archeologii mlýnských děl v Německu je věnována vyšší pozornost. Mnohé výzkumné aktivity a jejich závěry jsou prezentovány on-line. Výzkum se zaměřuje na středověké a novověké objekty, jsou však zpracovávána a prezentována i díla mladší na ohrožených lokalitách. Mezi nověji provedené patří významný archeologický výzkum v Rotbachtal u Erfstadt-Niederbergu, kde v roce 2005 došlo k objevu vodního mlýna datovaného do druhé poloviny 9. století, se zbytky mlýnských kamenů, dubových lopatek a dubové hřídele (Tutlies 2005). Analogie k tomuto objektu jsou hledány v Paartalu v Dasingu, kde byl nalezen vodní mlýn na spodní vodu z konce 7. století (Vařeka 2004: 174).

Velmi zajímavý odkryv celodřevěného vodního mlýna byl uskutečněn v Německu v Jüterbogu v kraji Teltow – Fläming (Brandenburg). Ve vlhkém prostředí bylo zjištěno na 150 dřevěných fragmentů i větších částí dřev pocházejících z reliktu hráze a vlastního mlýnského objektu (obr. 5). Na základě nejlépe dochovaných a vhodných dřevěných pozůstatků byl mlýn a hráz datovány do konce 12. století. Další vodní dílo na Německé půdě bylo objeveno mezi Patershausen a Heusenstamm. Dle písemných pramenů bylo identifikován jako mlýn z Rennigishausen. Zásadní pramen, mlýnský kámen, však nebyl nalezen. Na základě keramického materiálu jej bylo možné datovat na přelom 15./16. století (Schwarzländer 2002: 143–145).

Obrázek 5. Dřevěné pozůstatky vodního mlýna u Jüterbogu v kraji Teltow - Fläming (Brandenburg) odkrytého v souvislosti se záchranným výzkumem. (Převzato z: Schwarzländer, s. 2002: 144)

Polsko

V Polsku, v rámci záchranných archeologických výzkumů byly zjištěny zajímavé organické pozůstatky vrcholně až pozdně středověkých vodních mlýnů, jež dovolují částečné rekonstrukce těchto objektů i jejich technického vybavení.

Záchranné archeologické práce v rámci výstavby dálnice A-1 v roce 2006 u obce Dragacz v Kujawském pomoří v severní části Polska odhalily dřevěné pozůstatky budovy i technologického vybavení středověkého vodního mlýna s kolem na horní vodu. Mezi nejcennější nálezy patřilo 44 fragmentů vodního kola, z nichž bylo možno odvodit rozměry vodního motoru. Pohonný mechanismus tedy dosahoval vnitřního průměru nejvíce 3,2 m o šíři 1,2 m. Většina pozůstatků vodního mlýna se datovala pomocí dendrochronologie do druhé poloviny 14. století. Pouze některé fragmenty vodního kola byly vyrobeny z dřevin pokácených na přelomu let 1421 až 1422. (Archeologický odkryv vodního mlýna v obci Dragacz 2011a, 2011b).

Záchranným výzkumem v Ptakovicích v Dolním Slezsku roku 1975 byly náhodně objeveny středověké pozůstatky systému hrází, lávky a fragmenty základů i stěny mlýna pohřbených dva metry pod povrchem v sedimentech Ptákovického potoka – přítoku Kladské Nisy. Dle vzhledu a pozice pozůstatků se jednalo o vodní mlýn s kolem na spodní vodu, patrně též s obydlím mlynáře. Dům byl s největší pravděpodobností roubené konstrukce (byly však zjištěny i drážkové konstrukce) založený minimálně na 15 dubových pilířích. Mezi trámy se nalezly fragmenty keramiky, kůže i výrobky ze dřeva. Na základě těchto artefaktů byl objekt datován od konce 13. století až do první poloviny 15. století. V závěru této epochy byl mlýn s největší pravděpodobností modernizován, avšak brzy na to podlehl ničivému požáru a již nebyl obnoven. Na základě písemných pramenů lze soudit, že se jednalo o mlýn, který vlastnil Jan Pogorzele, jemuž patřilo zboží v Ptakovicích i sousedních Kantorowicích (Bagniewski – Kubów 1977: 3–30).

Nejstarší náhodný archeologický odkryv středověkého vodního mlýna na spodní vodu v Polsku byl učiněn v rámci geologického výzkumu říčního koryta nedaloko

vsi Otolšzka, ležící v okresu Grojecem v jižním Mazovsku, u obce Mogielnica. Pozůstatky dřevěného kanálu a části základů stavby při zpevněném nábřeží byly odhaleny v sedimentech přítoku řeky Mogielanku v Pilica Otolšzka. Objekt je zmiňován v písemných pramenech z poloviny 13. století jako jeden ze dvou mlýnů u městečka Otolšzka Mogielnica při cisterciáckém klášteru Sulejów. Tomuto datování odpovídají i archeologická a dendrochronologická datování. Patrně se jedná o nejstarší vodní mlýn v Polsku zjištěný archeologickým odkryvem (Bender 1974: 213–230).

MODEL STŘEDOVĚKÉHO VODNÍHO MLÝNA V ČECHÁCH

Otzázkou tvorby obecného modelu vodních mlýnů není jednoduše řešitelná zejména z důvodu vysoké variability těchto objektů a nízké pramenné základny. Rozmanitost jím vtiskly rozličné přírodní podmínky (Galusová 2010: 281–302; Antonín 1989: 95–101), stavební tradice, sociální postavení majitele² aj. (Štěpán 1987: 14). Významným přínosem pro studium této problematiky se stala publikace Život a dílo mlynářů a sekerníků v Čechách. Autoři průzkumem četných archivních plánů a stojících objektů zjistily zajímavé skutečnosti vyskytující se s vyšší četností u malých vesnických mlýnů (Štěpán – Křivanová 2000: 99). Na základě sporých archeologických dat je možné vtisknout objektům alespoň rámcovou podobu a na základě etnografických studií lze tyto objekty oživit. Výsledkem tohoto shrnutí však není ani nemůže být jeden jasně definovaný obraz vesnického vodního mlýna, ale spíše komplex polytetických struktur, který se nesnází o generalizaci. Blíže o polytetických strukturách (Neustupný 1986: 525–549).

Vodní kola

Vrcholně a pozdě středověká mlýnská díla ve městech, hradech a tvrzích se s největší pravděpodobností vybavovala vertikálním kolem na spodní vodu, které výborně pracovalo na silnějších vodotečích. Jeho výroba a instalace byla relativně jednoduchá, bez složitějších terénních úprav (Maříková 2005: 141; Štěpán 2000: 16). V této souvislosti je třeba se zmínit o horizontálně uloženém vodním kole s přímým převodem na běhoun pracujícím na principu turbíny (Dvořáková – Merta 2005: 111–112; 117; Frolce – Vařeka 2007: 335), jehož existence však doposud nebyla v Čechách archeologicky prokázána. Objekt je kupříkladu vyobrazen v anonymním německém rukopise „Der Hussitenkrieg“ ještě k roku 1430 (Štěpán 2008: 13). Současně je znám z etnografického materiálu (Boussalh – Meulemeester – Erbati – Mignot 2005: 11–13; Urbánek 2002: 107–108). Otázkou zůstává, nakolik by bylo v Čechách jeho užívání rentabilní, jelikož se jedná o zařízení ideálně pracující ve vysokých spádech

²Nejpozději od 16. století dochází k rozvoji soukromé držby mlýnů. Bez alespoň symbolické závislosti na vrchnosti se však žádný mlynář v tuto dobu ještě neobešel (Winter 1909: 639–640). Na však se však soukromá držba množí spíše až v 18. století (Štěpán 2000: 21).

na prudkých horských tocích (Dvořáková – Merta 2005: 111–112). V souvislosti s rozvojem užívání vodní energie se v průběhu 14. století tyto typy kol patrně snažily prosazovat ve vyšších nadmořských polohách. Z hlediska jejich předpokládané ztrátovosti³ ve využívání vodní energie to však muselo být velmi obtížné. Nejpozději od 2. poloviny 14. století se tedy začínají zavádět mlýnská díla s koly na horní vodu schopná pracovat i na drobných vodotečích, která se šíří i do méně vodnatých oblastí (Štěpán 2000, 55; Štěpán 2002, 11–17; Štěpán – Urbánek – Klimešová 2008: 151). Zde bylo třeba budovat retenční nádrže jako zásobárnu energie pro vodní dílo, a jestliže se nejednalo o podhrázský mlýn, tak i dostatečně dlouhý náhon o vyhovujícím spádu (Frolec – Vařeka 2007: 334; Škabrada 1999: 131–132). Tyto struktury lze pozorovat u naprosté většiny venkovských mlýnů na menších tocích (srov. kap. 2.3, 2.5), se starým českým složením⁴, kupříkladu Hoslovice (Frolec – Vařeka 2007: 335), Mítov (okres Plzeň – jih), Bláhova Lhota (okres Příbram), Morašice (okres Svitavy); (Štěpán – Křivanová 2000: 242: 247: 253). V souvislosti s problematikou užívání kol na horní vodu se nabízí polemika nad technologickým vybavením mlýna na k. ú. obce Vyžlovka v poloze „Ve spáleném“ (srov. kap. 2.2).

Průměr vertikálních vodních kol mohl dosahovat od 1,5 do přibližně 4–5 metru. Tato domněnka vychází z několika málo archeologických odkryvů (srov. kap. 3.1, 3.2) a předpokladu, že byl mlýn opatřen jednoduchou výstrojí⁵. Pakliže se jednalo o složitější zpřevodování, známé již od středověku (Štěpán 2000: 16); (převodové ústrojí osvětleno tamtéž: 175), mohlo docházet k odlišným variacím, která však autorka tohoto textu není momentálně schopna kvalifikovaně posoudit.

Stavební podoba a umístění

Otzázkou stavební podoby středověkého mlýna je nutno řešit především pomocí etnografických a archeologických výzkumů, případně pomocí ikonografie.

Podstatou vodního mlýna je technologické vybavení, které ovlivňuje celou řadu souvisejících jevů (zásobárna vody, přívod vody, stavební podobu aj.); (Urbánek – Hácová 2005: 11; Urbánek 2010: 23). Na vzhled mlýnského díla zajisté působí též stavební tradice daného regionu. Nelze však pominout fakt, že mlýny bývaly zámožnější stavení, častěji patrové, zděné a náročněji vybavené (Škabrada 1999: 131). V této souvislosti lze uvést příklad z východních Čech, kde se obytné objekty často budovaly ze sroubených jedlových kuláčů, přitesaných pouze v místech spojů (Vítanov, Svobodné Hamry, Všeradov čp. 10), na kamenné podezdívce či na propustných půdách bez podezdívky na zatloučených kůlech (Vápenice u Svídnice),

³Předpoklad autorky na základě studií vodních kol (Dvořáková – Merta 2005: 111–112; Štěpán – Křivanová 159–171; Štěpán 1987: 49).

⁴Pojem staré české složení je velmi detailně vysvětlen v těchto publikacích (Štěpán – Křivanová 2000: 39–52; Štěpán – Urbánek – Klimešová 2008: 31–80).

⁵Specifika jednoduchého převodu uvádí Luděk Štěpán v publikaci Život a dílo mlynářů a sekerníků v Čechách (Štěpán 2000: 174).

mnohdy v kožichu (Poličsko, Vysokomýtsko, Pardubicko). Kámen se zde prosazoval postupně od poloviny 17. století, avšak četné panské mlýny se stavěly již nejpozději od 1. poloviny 16. století kamenné či kombinované⁶ (Zaječice č. 64, Úhřetice, Morašice, Žumberk, Luž, Řestoky aj.); (Štěpán 1987: 19). V oblasti tradičního roubeného patrového domu v severních a severovýchodních Čechách (Frolic – Vařeka 2007, 239) docházelo nejčastěji pouze k vyzdívání návodní zdí, například Psinice (okres Jičín); (Smolík 2005: 86), dále Jenišovský mlýn (okres Liberec). Ačkoli se ve jmenovaných případech jedná o objekty pozdního novověku, lze předpokládat tuto tradici v rámci daného regionu i ve starém období.

Středověký vesnický vodní mlýn mohl být tedy nejčastěji kamenný či roubený⁷, případně na drážku (Bagniewski – Kubów 1977: 3–30) nebo z marginálněji za-stoupených konstrukcí (Štěpán 1987: 19). Hrázděná konstrukce se na vsi začíná prosazovat až na samém sklonku pozdního středověku (Frolic – Vařeka 2007: 82–84). Je pravděpodobné, že nejpozději od 14. století, se malý venkovský vodní mlýn buduje již v trojdílném uspořádání o jizbě - síni – mlýnici, oproti klasickému: jizba – síň – komora, případně chlév či komora – chlév⁸. Tuto domněnkou podporuje fakt nutnosti zvýšeného prostoru jizby (3–4 metry), v důsledku dýmného provozu (Belcredi 1987: 162; Škabrada 1987: 206), což je ideální výškou pro instalaci mlecího složení (Štěpán – Křivanová 2000: 99), a dochází tak ke kvalitativnímu splynutí mlýnice, síň a obytné prostory do jednoho funkčního organismu. Dle etnografických analogií a archivních plánů bývaly mlýnice v malých chudších mlýnech spojeny se síní, což znamená, že ze dvora se vcházelo přímo do mlýnice, odkud bylo možno dále pokračovat do jizby (světnice), případně do komory (Štěpán 2000: 99). Velmi zajímavou skutečností je archaická 4metrová výška světnice ještě v 17. století v oblasti východní Čech (tamtéž; Štěpán, ústní sdělení). O propojování světnice a mlýnice s absencí síň hovoří též R. Urbánek (Urbánek 2010: 23–30). Toto půdorysné schéma lze tedy předpokládat i ve starších obdobích. Mlýnice – tak jako jizby středověkých venkovských domech – mohly dosahovat šířky 5–6 metrů o ploše 25–30 m² (Belcredi 1987: 158–159). Takovýto rozměr mlýnice byl zaznamenán i v objektu z konce 16. či počátku 17. století v okrese Tachov v západních Čechách (viz kap. 2.4).

Okno v roubené mlýnici bylo velmi jednoduché a malé, o rozměru cca 60 x 50 cm – jednalo se o prosté proříznutí dvou trámů – například Králova Pila, Stupník u Hamru (Štěpán 1987: 23), což lze rozměrově ztotožnit

⁶ Uvedené skutečnosti se týkají výsledků etnografických výzkumů stojících staveb. Starší stojící, bezpečně datované objekty s archaickými prvky prozatím nebyly zjištěny. Etnografie tak tedy promlouvá především do stavební podoby raně novověkého mlýna. Pro starší období je třeba se vydat na pole archeologie.

⁷ Tradiční oblasti kamenného a roubeného domu jsou uvedeny v encyklopedickém díle Lidová architektura (Frolic – Vařeka 2007: 107, 237–239).

⁸ Typy domů jednoduše osvětluje encyklopedické dílo Lidová architektura (Frolic – Vařeka 2007: 89–90, 120, 262).

s šírkou nejstarších archeologicky nalezených trámů – trám o síle 30 cm (Belcredi 1987: 159). Do 17. století se okna na vesnici nezasklávala. V okenních otvorech byly vypnuty blány z měchýřků (Štěpán 1987: 23) či se zde nalézaly okenice. Nejstarší dveře sestávaly z hrubých desek, zasazené do „žabek“ ve vodorovných tramech bez pantů (tamtéž: 23). Podlahy bývaly s největší pravděpodobností hliněné z udusané hlíny s vaznou příměsí – plevy a chlupy aj. (Štěpán 1987: 33), případně v movitějších objektech kamenné.

Paralelně s mlýnicemi vloženými do trojdílného jádra domu patrně existovaly i řešení, které čítaly pouze vlastní budovu mlýna, kde bylo umístěno složení, a připojenou lednici, kde se nalézal pohonný mechanismus (Bagniewski – Kubów 1977: 3–30, Štěpán 2000: 98).

Vybavení nejstarších mlýnic není bohužel prozatím jasné definováno.

Po zavedení a zdomácnění mechanického vysévání meliva ve venkovských mlýnech se lze domnívat, že se podoba mlecího složení v pozdním středověku ustálila a v průběhu raného novověku se již prakticky nezměnila. Jedná se o pohon s převody, mlýnskou hranici, mletí a prosévání (Štěpán 2000: 39). Ukázkou raně novověkého složení a pohonu je bezpochyby hoslovický mlýn (okres Strakonice), jehož výstroj má mnoho archaických prvků (Štěpán, ústní citace). Jestliže takovýmto zařízením oživíme pozdní středověkou mlýnici, rozproudí se nutně diskuse o materiálové podstatě takového mechanismu. Především se lze ptát, zda a v jakém množství se ve výstroji a pohonu pozdně středověkého mlýna vyskytovaly kovové součásti⁹, běžné v novověku.

V této souvislosti je však dále třeba upozornit na skutečnost, že z dendrochronologicky datovaných mlýnských hranic¹⁰ (ze stojících budov) byly nejčastěji tyto mohutné konstrukce vročeny až do 17. století. Mašovice 1687, Psinice 1834–1845, Středokluky 1699–1710 (Kyncl – Kyncl 2005: 13–14). Bohužel hoslovické mlýnské složení je datováno až 1820/21, přičemž nejstarší datum zde pochází ze stropu patra sýpky, které je vročeno do let 1568/69. (dendrochronologie 2011). Tedy přímý doklad o tom, že staré české složení fungovalo v takovéto formě již od středověku, doposavad chybí.

Mlýn ve středověku býval s největší pravděpodobností zbudovaný nejčastěji z jedlového dřeva (Belcredi 1987: 162), od kterého se postupně opouští na konci 17. století (Kyncl 2003: 64), či pískovcového, opukového, případně sbíraného kamene či jejich kombinace. Případně stál při skále, v níž byly stesány náhon a hospodářské prostory (Frundl – Podroužek 2009: 95–105)

Nacházel se samostatně, mimo sídelní celek (srov. kap. 2.2, mlýn v poloze „Ve spáleném“), nebo byl naopak součástí vsi či komplexu dvora (srov. kap. 2.1, Mstěnice, 2.3 Ústupenice, 3.2 Ptakovice). Býval-li mlýn o jednom

⁹ V raně novověkých mlýnech byly instalovány kovové součásti výstroje jako osa mlecího kamene běhounu – nazývaná železí, papírice, na kterou nasedalo železí, kovaný čep hřídele aj.

¹⁰ Osvětlení pojmu uvádí například (Škabrada 1999: 132), podrobněji (Štěpán 2000: 40–43).

kole, lze hledat vodní motor při štítové stěně. U vícekolého mlýna procházely hrídele vodních motorů jednou z okenových zdí objektu (Štěpán 2000: 12–15).

PERSPEKTIVY VÝZKUMU VODNÍCH MLÝNU V ČECHÁCH

Orientace výzkumných aktivit

Archeologické bádání se do nedávné doby soustředilo na exkavace mlýnů v souvislosti s výzkumem vesnického či městského osídlení v rámci záchranných archeologických výzkumů či badatelských odkryvů. Tyto aktivity však doposud nenaplnily očekávání vědeckých pracovníků a neodpověděly na mnoho zásadních otázek (Nekuda 2001; Nekuda 2005; Nekuda 2008; Klápště 1978, Klápště 1981; Kašpar - Smejtek - Vařeka 1994: 103–107; Nováček - Vařeka 1993: 223–224).

V současnosti je rozvíjen nedestruktivní archeologický výzkum lesního prostředí, jehož cílem je rozpozнат, definovat a co nejpřesněji popsat pozůstatky lidské činnosti. Na základě tohoto bádání je poté vytvářena typologie objektů i s jejich interpretací, která je ve vybraných případech ověřována a metoda upřesňována a doplňována. Tímto způsobem byly zkoumány některé zaniklé středověké vsi v Plzeňském kraji i v jiných částech Čech v rámci studentských bakalářských a diplomových prací (Vařeka 2006: 58–59). V některých případech se tímto způsobem objevily i zaniklé středověké mlýny. Nejzajímavější vodní dílo bylo zjištěno v zaniklé středověké vsi Šonava na Poličsku (např. Zrůstová 2007: 48–53, 66–68).

Problematika nedestruktivního bádání

Základem nedestruktivního archeologického výzkumu je studium antropogenních terénních reliéfních tvarů, dle nichž lze v terénu definovat vodní dílo. Jedná se však o systematický dlouhodobý výzkum, jehož výsledky jsou závislé na empirii badatele. (Knoll – Krčmář 2004). Zásadním nedostatkem nedestruktivního výzkumu je velmi komplikované definování funkce nalezeného vodního díla. Zda se jedná o vodní mlýn, valchu či jiné vodní dílo. U mnohých takovýchto pozůstatků je dokonce jejich učení tak komplikované, že jsou bez archeologického odkryvu takřka nedefinovatelné (Kovář 2009: 237).

A. Možnosti výzkumu a jeho perspektivy

Zásadními otázkami nedestruktivního archeologického výzkumu je neujasněnost terénních projevů zaniklých středověkých či novověkých staveb na vodní pohon a současně neznalost středověké a raně novověké mlýnské sítě.

Perspektivy výzkumu těchto děl lze spatřovat především v tvorbě metodiky nedestruktivního archeologického výzkumu a zkoumání terénních antropogenních reliéfních tvarů. Základem nedestruktivního výzkumu by měla být tvorba databáze zaniklých, zanikajících a existujících staveb na vodní pohon středověkého či novověkého původu, která by sloužila jako teoretický a praktický základ pro tuto problematiku. Na nedestruktivní výzkum vodních

děl by bylo možné částečně aplikovat již vypracovanou metodu výzkumu zaniklých vesnických sídel nacházejících se v lesním prostředí (srov. kap. 4.1). Metodologie by se soustředila na formalizovaný popis objektů, jejich mapování a zpracovávání v GIS. Výzkum by měl být realizován ve spolupráci s historiky, lingvisty, etnografy, případně s přírodovědci. V rámci tohoto studia by bylo nadále vhodné zohlednit stavby na vodní pohon v prostorových souvislostech. Aby bylo možné kvalitně toto téma uchopit, bylo by vhodné jej řešit na regionální úrovni, přičemž výsledky by nesměly být generalizovány, pouze srovnávány v rámci jednotlivých studovaných oblastí.

ZÁVĚR

Výzkum vodních mlýnů vyžaduje specifický přístup, který vychází ze znalostí technologického a stavebního vývoje těchto děl a jejich regionálních variant.

Možnosti archeologického výzkumu jsou limitovány obtížným zjištěním funkce vodních děl, která jsou v terénu obdobně strukturována a vzájemně se odlišují především movitým výrobním zařízením. Vybavení však zůstává dochováno jen velmi zřídka. Tento nedostatek lze alespoň částečně kompenzovat interdisciplinární spoluprací.

Vysoká variabilita vodních mlýnů, která byla zjištěna předchozími výzkumy, v sobě skrývá nebezpečí snahy o generalizaci archeologických závěrů získaných v různorodém prostředí. Shrnutí dosavadního bádání ukazuje možnosti stanovení určitého souboru struktur, které by se mohly vyskytovat u malých venkovských mlýnů. Tyto skutečnosti však nelze považovat za model obecného mlýnského díla. Dle současného bádání je vhodné se spíše orientovat na tvorbu regionálních modelů vodních mlýnů, které lze poté vzájemně komparovat. Perspektivy výzkumu těchto děl lze spatřovat především v tvorbě metodiky nedestruktivního archeologického výzkumu a zkoumání terénních antropogenních reliéfních tvarů. Tento výzkum v součinnosti se záchrannými archeologickými odkryvy by mohl být velmi zásadním pro další výzkum těchto mimořádně zajímavých objektů.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] ANTONÍN, I. 1989. Vodní náhony. Opomíjené antropogenní tvary reliéfu. *Sborník Československé geografické společnosti* 94(2): 89–102.
- [2] Archeologický odkryv vodního mlýna v obci Dragacz. 2011a. Přístupné na: <<http://historicus.pl/content/view/3297/1/>>, citováno 14. 1. 2011.
- [3] Archeologický odkryv vodního mlýna v obci Dragacz. 2011b. Přístupné na: <<http://archeowiesci.wordpress.com/2009/05/25/sredniowieczny-mlyn-wodny/>>, citováno 14. 1. 2011.
- [4] BAGNIEWSKI, Z., KUBÓW, P. 1977. Średniowieczny młyn wodny z Ptakowic na Dolnym Śląsku. *Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej* 25: 3–30.
- [5] BENDER, W. 1974. Młyn z pocztku XIII wieku na południowym Mazowszu. *Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej* 22: 213–230.
- [6] BELCREDI, L. 1987. Půdorysná a stavební podoba středověkého venkovského domu na střední Moravě. *Archaeologia historica* 12: 157 – 166.

- [7] BOUSSALH, M. a kol. 2005: Analyse archéologique d'un moulin du village berbère de Tazlaft (Maroc, province de Ouarzazate). *Water management in medieval rural economy. Ruralia V. PA, Supplementum* 17: 11–13.
- [8] Dendrochronologické datování mlýna v Hoslovičích. Dendrochronologická databáze. Přístupné na: < <http://www.dendrochronologie.cz/databaze?pg=16> >, citováno dne 17.7.2011
- [9] DURDÍK, T. 1981. Problematika výzkumu hradů v Čechách. *Archaeologia historica* 6: 7–17.
- [10] DURDÍK, T. 1983. Hospodářské objekty a doklady výroby na hradech v povodí Berounky a severním Podbrdsku. *Archaeologia historica* 8: 471–478.
- [11] DURDÍK, T. 1996. *Encyklopédie Českých hradů*. Praha.
- [12] FROLEC, V., J. VAŘEKA. 2007. *Lidová architektura. Encyklopédie*. 2. přepracované vydání. Praha.
- [13] FRUNDL, J., K. PODROUŽEK. 2009. *Skalní mlýny. Časopis Společnosti přátel starožitnosti* 117/2: 95 – 105.
- [14] GALUSOVÁ, L. 2009. *Zaniklá díla na vodní pohon jako objekty archeologického poznání*. Diplomová práce na Západočeském univerzitě v Plzni na filozofické fakultě katedry archeologie. Plzeň.
- [15] GALUSOVÁ, L. 2010. Archeologický nedestruktivní výzkum vodních děl zaniklých po roce 1945. *Acta fakulty filozofické*: 280 – 302.
- [16] GALUSOVÁ, L. 2010. Archeologický výzkum novověkého vodního mlýna čp. 17 v obci Homole u Panny, in *Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2009*. V tisku.
- [17] HISTORICKÝ ÚSTAV. 2005. *Český časopis historický* 103(3–4).
- [18] KAŠPAR, V. et al. 1999. Zaniklý sídlisko komplex Ústupenice na Sedlčansku (okr. Příbram). Archeologický výzkum mlýna z pozdního středověku (předběžná zpráva). *Archaeologia historica* 24: 101–109.
- [19] KLÁPŠTĚ, J. 1978. Středověké osídlení Černokostecka. *Památky archeologické* 69: 423–475.
- [20] KLÁPŠTĚ, J., SMETÁNKA, Z. 1981. Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostecku. *Památky archeologické* 72: 416–458.
- [21] KNOLL, V., L. KRČMÁŘ. 2004. Kritická poznámka k hodnocení povrchových průzkumů, in *Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2003*. Plzeň.
- [22] KOVÁŘ, D. 2009. Neznámý středověký objekt u Hroznějovic na Vltavotýnsku. *Výběr* 46/4: 235 - 240.
- [23] KYNCL, J., KYNCL, T. 2005. Vodní mlýn čp. 48 ve Psinicích, obec Libáň, okres Jičín. *Vodní mlýny II. Vysoké Mýto*: 11 – 21.
- [24] KYNCL, T. 2003. Dendrochronologie Českomoravského mezihoří a její význam pro datování smrkového dřeva. *Vesnické technické památky: Výrobní objekty*: 63 – 66.
- [25] MARÍKOVÁ, M. 2005. Středověké mlýny v Českých zemích. *Mediaevalia Bohemica* 10: 89–148.
- [26] NEKUDA, V. 1985. *Mstěnice: Zaniklá středověká ves I.: Hrádek – tvrz – dvůr – předsunuté opevnění*. Brno.
- [27] NEKUDA, V., NEKUDA, V. 1997. *Mstěnice: Zaniklá středověká ves II: Dům a dvůr ve středověké vesnici*. Brno.
- [28] NEKUDA, R. 1998. Zpráva o geofyzikální prospekci ve Mstěnicích, in *Ve službách archeologie I*: 219–222.
- [29] NEKUDA, R. 2001. Středověký vodní mlýn ve Mstěnicích, in *Ve službách archeologie II*: 135–148.
- [30] NEKUDA, R. 2001. Suroviny vybraných kamenných předmětů z prostoru středověkého mlýna ze zaniklé vesnice Mstěnice u Hrotovic, in *Ve službách archeologie II*: 161–166.
- [31] NEKUDA, R. 2004. Výzkum středověkého mlýna ve Mstěnicích v sezóně 2002 – 2003, in: *Ve službách archeologie V*: 115–118.
- [32] NEKUDA, R. 2005. Výzkum středověkého mlýna ve Mstěnicích v sezóně 2004, in *Ve službách archeologie VI*: 185–196.
- [33] NEKUDA, R., PRÍCHYSTAL, A. 2005. Petroarcheologická charakteristika mlýnských kamenů a stavebního materiálu mlýna ze Mstěnic z výzkumných sezón 2003–2004, in *Ve službách archeologie VI*: 197–202.
- [34] NEKUDA, R. 2006. Archaeological survey of the medieval water-mill in Mstěnice: 1998 – 2005. Archeologický výzkum středověkého vodního mlýna ve Mstěnicích: 1998 – 2005, in *Ve službách archeologie VII*: 128–141.
- [35] NEKUDA, R. 2008. Využití vody ve středověké vesnici. *Živá archeologie. (Re)konstrukce a experiment v archeologii* 9: 45–47.
- [36] NEUSTUPNY, E., 1986. Nástin archeologické metody. *Archeologické rozhledy* 38: 525 – 549.
- [37] NOVÁČEK, K., VAŘEKA, P. 1993. Libkovice, okr. Most – záchranný archeologický výzkum (předběžná zpráva). *Památky archeologické. Supplementum* 2: 223–224.
- [38] PETRÁČEK, T. 2002. *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11. – 12. století k poznání hospodářských a sociálních dějin zemí doby knížecí*. Praha.
- [39] SCHWARZLÄNDER, S. 2002. *Straße durch die Zeit. Neubau der Ortsumgehung Jüterbog, Landkreis Teltow-Fläming. Archäologie in Berlin und Brandenburg*: 143–145.
- [40] SMOLÍK, M. 2005. Vodní mlýn čp. 48 ve Psinicích, obec Libáň, okres Jičín, in: *Vodní mlýny II. Vysoké Mýto* 85 – 91.
- [41] ŠKABRADA, J. 1987. Poznámky k pokračujícímu průzkumu domu čp. 2 v Lučici. *Archaeologia historica* 12: 203 - . 211.
- [42] ŠKABRADA, J. 1999. *Lidové stavby: Architektura českého venkova*. Praha.
- [43] ŠTĚPÁN, L. 1987. *Chalupy, zemědělství a technické stavby lidu na Chrudimsku*. Pardubice.
- [44] ŠTĚPÁN, L. 2000. K otázce zavádění vodních kol ve středověké hutní výrobě. *Z dějin hutnictví* 29: 55.
- [45] ŠTĚPÁN, L. 2002. Vodní mlýny jako objekty průzkumů, in *Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny*: 11 – 17.
- [46] ŠTĚPÁN, L. et al. 2008. *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II*. Praha: Argo.
- [47] TUTLIES, P. 2005. Eine karolingische Wassermühle im Rotbachtal. Přístupné na: < http://www.kuegler-textoris.de/muehle_otpach.pdf >, citováno 14. 1. 2011.
- [48] VAŘEKA, P. 2004. *Archeologie středověkého domu I.: Proměny vesnického obydlí v Evropě v průběhu staletí*. Katedra archeologie. FHS ZČU Plzeň.
- [49] VAŘEKA, P. a kol. 2006. Dokumentace reliéfních antropogenních tvarů, in: *Archeologie zaniklých středověkých vesnic na Rokycansku I*: 57–59. Plzeň.
- [50] VAŘEKA, P. a kol. 2008. Archeologický výzkum vesnic středověkého původu na Tachovsku zaniklých po roce 1945. *Archaeologica historica* 33: 101–117.
- [51] URBÁNEK, R. 2002. Vodní mlýny u českých vesnic v rumunském Banátu, in *Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny*: 101 - . 110.
- [52] URBÁNEK, R. 2010. Vodní mlýny a posuzování jejich hodnot. *Zprávy památkové péče* 70/1: 23 – 30.
- [53] URBÁNEK, R., HÁCOVÁ, H. 2005. *Mlýn čp. 35 v Písečné: Poslední zdejší svědek vodního mlynářství*. Vysoké Mýto.
- [54] WINTER, Z. 1909. *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha
- [55] ZRŮSTOVÁ, V. 2007. *Zaniklá středověká vesnice Šonava na Poličsku*. Bakalářská práce na Západočeské univerzitě v Plzni na filozofické fakultě katedry archeologie. Plzeň.

ZOBRAZENIA ŽIEN V UMENÍ KLASICKÉHO GRÉCKA – MOŽNOSTI INTERPRETÁCIÍ S VYUŽITÍM POZNATKOV GENDEROVÝCH A FEMINISTICKÝCH ŠTÚDIÍ

Zuzana Jamrichová

Ústav pro klasickou archeologii, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze
jamrichovazuzana@gmail.com

Women in the art of Classical Ancient Greece – the possibility of interpretation by using gender studies and feminist theories

Abstract—The article deals with issues of interpretation of iconographic material with female figures from Classical Age of Ancient Greece. In the study, I try to analyze the material sources, interpret the obtained information by using gender and feminist perspective, and discuss how these theories could influence our knowledge about the lives of women in ancient Greece. The scenes with female figures on the red-figure vases and relief sculptures are using as the main iconographic sources in the article. These scenes are often interpreted as confirming the oppression of women, who were confined to women's quarters and exploited as free labor. I want to refer how our view of life could influences procedures and conclusions in restoring the lives of women in the past.

Key Words—Feminist theories, women in ancient Greece, classical period, vase painting, relief sculpture, ideal role, iconography, gender archaeology

MOŽNOST Problematike postavenia žien v antickom Grécku sa venovalo mnoho autorov predovšetkým v uplynulých desaťročiach (Pomeroy 1975, Blundell 1995, Fatham et. al. 1997, Brulé 2003). Všeobecne prijatým názorom sa stal ten, ktorý presadzuje, že ženy v gréckej spoločnosti mali nízke postavenie a v klasickom Grécku¹ došlo k ich úplnej separácii z verejného, spoločenského i politického života (hovorí sa tiež o neviditeľných ženách). Jediné ženy, ktoré boli vzdelané a vážené boli hetéry. Žena v klasickej gréckej spoločnosti je vykreszovaná ako nevzdelaná, neslobodná, úplne vylúčená zo spoločnosti a v každom smere podriadená mužskému členovi rodiny. V mojom príspevku by som sa chcela zamyslieť nad prijatými závermi z perspektívy genderovej a feministickej problematiky. Preskúmať možnosti, ktoré prinášajú genderové štúdia a feministické teórie pri interpretácii ikonografického materiálu, predovšetkým vázového maliarstva a funerálnej skulptúry. Dejiny (a to i dejiny ženy) boli rekonštruované v pojoch a predstavách mužského

„hrdinu“. Ženy boli často ignorované, či ocenené len ako manželky, matky či dcéry, ak išlo o hrdinky sú im často prisúdené maskulínne rysy. Ženskost bola vnímaná ako niečo nejasné, skôr záporné až nebezpečné. Publikácie určené vedeckej obci i širšej verejnosti rekonštruujú minulosť, ktorá je rodovo diferencovaná a androcentrická (Kokkinidou a Nikolaïdou n.d.).

Obraz života klasickej ženy vznikol predovšetkým na základe prác autorov 19. a začiatku 20. storočia (Gomme 1925, Beloch 1912/1927, Jacobs 1898/1902). Tieto práce sú však do veľkej miery ovplyvnené poohládom ich autorov na súdobú spoločnosť a postavenie žien v nej. Seriozny výskum tejto problematiky začal v 70-tych rokoch minulého storočia publikovaním článkov odborníkov z viacerých oblastí v *Arethusa* 6 z roku 1976. Prvým komplexnejším dielom zameraným na postavenie žien v antickom Grécku bola práca Sarah B. Pomeroy (1975) *Goddesses, whores, wives and slaves: Women in Classical Antiquity*, v ktorom autorka nahliada na problematiku prostredníctvom skúmania materiálnych i literárnych prameňov. V nasledujúcich desaťročiach sa problematike postavenia žien v histórii venuje stále väčšie množstvo autorov, ktorí sa pokúšajú skúmať ich postavenie prostredníctvom analýzy rôznych prameňov (materiálnych, ikonografických, literárnych) a takisto pomocou odlišných metód. Je možné povedať, že práca Sarah. B. Pomeroy bola ovplyvnená prvou vlnou feministických teórií, analyzujúcich rolu ženy v histórii (Havelock 1982, Kampen 1982). Táto feministická vlna sa snažila kritizovať všeobecnú identifikáciu ženy ako subjektu, ktorý nehrával vo verejnom živote žiadnu dôležitú úlohu. Zdôrazňuje, že ženy zastávali v klasickom Grécku dôležité úlohy kňažiek, mali nezameniteľné miesto v náboženských oslavách², či ako pláčky pri pohrebných sprievodoch a pochovávaní

¹Datované približne do rokov 500 až 336 p. n. l.

²Jedným z festivalov, ktorý úplne vylučoval mužských účastníkov boli Thesmofória, konané na počesť Demeter a Perzefony. Počas sviatku ženy symbolicky obnovovali svoje panenstvo, a tiež oslavovali svoju plodnosť. Odborníci majú rôzne názory na výlučne ženskú účasť na Thesmofóriach. Niektorí vysvetľujú prítomnosť žien ako potvrdenie tradičného rozdelenia úloh. Feministky a genderoví kritici vidia práve v rituálnych „obscénnostiach“, ktoré sa konali ako oslava plodnosti, dôkaz jednoznačne ženského prejavu. Celý festival považujú za dôkaz momentálnej ženskej spoločenskej moci (Tanner 2002).

mítveho (Spencer-Wood 2006:303). Bádatelia ovplyvnení druhou vlnou feministických myšlienok, prijali binárne rozdelenie spoločnosti a rodovú dichotómiu pri spracúvaní a interpretácii získaných poznatkov. Práve tu bola potvrdená myšlienka rozdelenia klasického gréckeho domu na mužskú (*andron*) a ženskú časť(*gynaikeion*) (Fantham et al. 1994, Walker 1983). Zobrazenia pradúcich, odpočívajúcich žien, či žien starajúcich sa o deti vo vnútorných priestoroch domu, mali túto teóriu rozdelenia priestoru potvrdiť. Postmodernistická, tretia vlna feministických teórií, kritizuje druhú vlnu štrukturalistického prístupu a nekritického prijímania západnej patriarchálnej rodovej dichotómie ako univerzálnej reality (Spencer-Wood 2006: 305). Zdôrazňuje, že skúmanie minulosti vyžaduje oprostenie sa od rozdežovania spoločnosti na základe pohlavia, odmietnutie tejto bipolarity, pretože vedie k podceňovaniu jednej, alebo druhej strany a naopak (Joyce 2008). Nové prístupy sa snažia pochopiť kultúrne špecifiká, prejavy identity a inakosti, preskúmať nové možnosti hodnotenia minulosti i súčasnosti. Odborníci sa snažia komplexne skúmať spoločenskú úlohu žien cez analýzu materiálnej kultúry i literárnych prameňov. Je však otázne do akej miery je skúmanie problematiky genderu považované za legitímnú koncepciu a analytickú kategóriu archeológie. Margaret Conkey (2003) zdôraznila, že výskum genderovej problematiky tvorí len istý protiklad androcentrizmu. (Conkey 2003 in Kokkinidou Nikolaidou:26) Napriek zjavným prínosom výskumu tejto problematiky stále zostáva akousi okrajovou špecializáciou, či sezónnym trendom, ktorý pominie (Tomašková 2007:276).

V roku 1984 publikovala francúzska feministka Michelle Perrot svoju štúdiu, v ktorej sa zaoberala otázkou, či vôbec možno hovoriť o „histórii žien“³ (Perrot 1984). Podobný problém načrtla i Angličanka Denise Riley⁴ (Riley 1988). Podľa týchto štúdií formulácia „postavenie“ žien v histórii je nesprávna. Ženy boli v podstate vylúčené z minulosti a prezentované cez modernú vidinu, že mužská verejná história je dôležitá, zatiaž čo tá ženská, odohrávajúca sa doma, nie je (Spencer-Inwood 2006). Pohľad, ktorý je nám poskytovaný prostredníctvom materiálnych a písomných prameňov, je androcentrickým pohľadom. Interpretácia materiálnych prameňov zodpovedala rodovým ideálom a mýtom, znáym z klasických textov. Pramene, z ktorých čerpáme, v tomto prípade ikonografické, reflekujú predovšetkým prostredie v ktorom dotyčné žili (teda oikos – či už ich rodný alebo nadobudnutý manželstvom). Zameranie sa na štúdium aténskych žien, znamená tiež skúmať politické, kultúrne a ekonomicke štruktúry aténskej spoločnosti vytvorennej a udržiavanej mužmi (Roselli 2003).

Literárne pramene nám poskytujú aspoň čiastočný pohľad na život gréckej spoločnosti, no je otázne do akej miery opisujú realitu a do akej miery podávajú idealizovaný obraz. Pre archaické obdobie sú to predovšetkým

práce Homéra a Hesióda. Homér vo svojich prácach ženy podáva väčšinou v dobrom svetle. Opisuje a vyzdvihuje ich cnosti. Celá Odysea je postavená na príbehu návratu hlavného hrdinu domov, kde ho oddane čaká jeho verná žena (Fantham et al. 1999). Zatiaž čo Hesiódov pohľad na ne je nejednoznačný. Na jednej strane si uvedomuje ich potrebnosť, ale vyjadruje sa o nich ako o nevyhnutnom zle. V niektorých častiach pripúšťa existenciu dobrej ženy, s ktorou sa treba oženiť, no i tú vidí ako možné riziko (Brown 1997). V dramatických dielach klasických autorov vystupujú ženy, v situáciách, ktoré pre ne neboli „prirodzené“. Podľa vtedajších ideálov slúžilo slušnej žene ku cti, keď ju nebolo vidieť a nikde sa neobjavovala. V dramatických dielach však ženy vystupujú na verejnosti, ovplyvňujú veci okolo seba a často i konanie mužov. Tak je to v prípade Médey či Lysistraty. Obe, sebe vlastným spôsobom, zasahujú do behu vecí a ovplyvňujú dianie okolo seba. Tieto dramatické postavy sa však nachádzajú až v akýchsi „extrémnych“ situáciách a nezodpovedajú obrazu slušnej gréckej ženy (Shaw 1975, Redfield 1995). Názory filozofov na postavenie žien sú tiež nejednoznačné. Sokrates i Platón pripúšťajú možnosť vstupu žien do verejného života, no feministické analýzy ich diel podotýkajú, že obaja pre tento vstup vyžadujú mužské vlastnosti (Saxanhause 1999). Na základe spomenutých prameňov sa odborníci domnievajú, že ženy boli v klasickom Grécku chápáne ako fundamentálne odlišné od mužov, nie ako ich náprotivok, ale ako dva stupne vývinu rovnakého potenciálu. Tento model chápal ženu ako horšiu verziu muža. No nielen ženy boli chápáne ako niečo menejcenné. Podobne na tom boli i mladí chlapci, cudzinci, či dospelí muži ktorí neboli plnoprávnymi občanmi – boli menejcenní no nie úplne odlišní (Joyce 2008).

V Aténach 5. storočia pr. n. l. (hlavne v jeho druhej polovici) môžeme zaznamenať výrazný nárast záujmu o zobrazovanie ženských postáv v takmer všetkých odvetviach umenia, predovšetkým však vo vázovom maliarstve a v reliéfnej funeralnej skulptúre. Už na začiatku 20. storočia konštatuje vo svojom článku Gomme že „...v skutočnosti neexistuje žiadna literatúra, umenie či krajina v ktorej by ženy hrali tak dôležitú úlohu, boli tak starostlivo študované a bola im venovaná tožká pozornosť ako práve v tragédii skulptúre a maliarstve Atén piateho storočia“ (Gomme 1925: 5). Umenie i literatúra vo vežkej miere využíva zobrazenie ženských postáv, ale často z rôznych príčin a úmyslov, ktoré sa menia v súlade so spôsobom reprezentácie, v súvislosti s tradíciou, umeleckými a technologickými inováciami, a tiež s kultúrnymi a spoločenskými očakávaniami a záujmami (Roselli 2003). Mnohí odborníci vidia príčinu v náraste záujmu o zobrazovanie ženských postáv v súvislosti s rozvíjajúcou sa gréckou *polis*, z čoho vyplývala i zmena nahliadania na rodinu *-oikos* (domácnosť) ako na základný prvak tejto jednotky (Roselli 2003, Morris 1998). Priamo v Aténach to tiež bola Periklova reforma (451 p. n. l.) na základe ktorej, iba ten kto mal matku aj otca Aténčanov, mohol plne využívať občianskych práv a byť riadnym občanom Atén.

³Perrot, M.: Une Histoire des Femmes est-elle possible?. Paríž 1984.

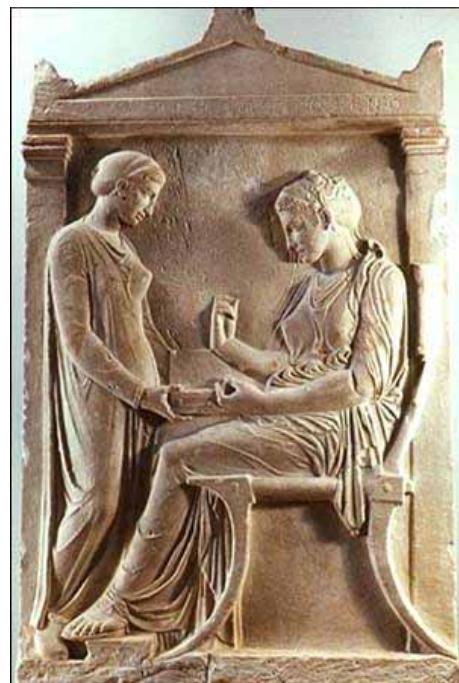
⁴Riley D.: Am I That Name? Feminism and the category of „Women“ in History. Minneapolis 1988.

FUNERÁLNA SKULPTÚRA

Ženy sú len zriedka reprezentované na funerálnych pamiatkach pred rokom 500 pr. n. l. Zo 79 figurálnych reliéfov je 45 so zobrazením muža, 3 s mužom i so ženou a ani jeden nereprezentuje samostatne ženu. Z 54 reliéfnych nápisov je len 8 jasne venovaných ženám (Osborne 1997 in Roselli 2003: 86). Ženy sú v archaickom období častejšie reprezentované prostredníctvom votívnych darov. Ide o dary, ktoré boli postavené, či darované ich príbuznými, ale i samotnými ženami. Mnohé predmety darované ženami sa nám nedochovali. Častými darmi boli napríklad časti oblečenia. V klasickom období, na rozdiel od archaického, sa funerálna skulptúra stala jedným z hlavných sprostredkovatežov reprezentácie aténskych žien. Z reliéfnych pamiatok až 628 reprezentuje ženy, 468 mužov a 1136 mužov i ženy (Osborne 1997 in Roselli 2003: 86). Podľa Leader „...smrť“ je časom napäťia a krízy, v ktorom sa spoločenské hodnoty dostávajú do stavu ohrozenia...“ (Leader 1997: 684). Preto funerálne umenie poskytuje možnosť, či už prostredníctvom ikonografie, alebo nápisov, retrospektívne zdôrazniť spoločenské hodnoty, ktoré zosnulý uznával a stelesňoval počas života. Nie však ako samostatné individuum, ale ako ideál, vytvorený predstavami o dokonalom spoločenskom živote a správaní sa ľudí žijúcich v Aténach 5. a 4. storočia pr. n. l. Funerálne pamiatky zahrňovali v sebe formu sebareprezentácie na verejnosti, ale i tak sa portrétovanie zosnulého deje prostredníctvom vizuálnych znakov kontrolovaných *polis* (Kosmopoulou 1996: 282). Zobrazenie mŕtveho sa deje cez štandardné ikonografické typy, ktoré definujú jeho spoločenskú rolu a neposkytujú priestor pre zvýraznenie individuálnej charakteristiky – teda aký život v skutočnosti dotyčný viedol. Zosnulí sú prezentovaní v ideálnych genderových roliach, či už sa táto rola viaže na ich postavenie vo verejnom živote – *polis* u mužov, či na domáce prostredie – *oikos* u žien.

Existuje niekoľko príkladov, na ktorých možno doložiť toto tvrdenie. Jedna z najznámejších aténskych stél s vyobrazením ženských postáv je stéla Hegeso. (obr.1) Jej vznik je datovaný do posledných dekád 5. storočia pr. n. l. až do začiatku 4. storočia pr. n. l.. Hegeso sedí na stoličke, typickej pre interiérové scény i vo vázovom umení. Výjav by mal byť zasadnený do interiéru domu, ktorí bol tradične považovaný za ženskú sféru. Z otvorenej škatuľky, ktorú jej podáva oproti stojaca slúžka, vyberá akýsi predmet. Podľa polohy ruky možno vydedukovať, že ide o náhrdelník. Celá jej pozornosť sa sústredí na šperk, nezaujíma sa ani o pozorovateľa, ani o služobnú, ktorá je takisto fascinovaná šperkom. Celý výjav vypovedá o postavení Hegeso, ako o slobodnej Aténnej žene (prítomnosť slúžky) a o jej bohatstve (zdobí sa náhrdelníkom). Prítomnosť služobnej, tiež spôsob jej zobrazenia, ešte zdôrazňuje jej postavenie. Slúžka je odetá v jednoduchších šatách (reprezentuje to nedokonalejšie vypracovanie detailov riasenia), má menej prácu úpravu vlasov (má ich zviazané stuhou), v kontraste s bohatou riaseným odevom a zložitým účesom Hegeso. Individualizuje ju iba nápis

„Hegeso dcéra Proxena“, pretože takýto spôsob zobrazenia možno vidieť na niekoľkých podobných stélach. Vizuálna reprezentácia Hegeso, ktorú obsluhuje jej slúžka v ženskej časti domu, podáva ideál vtedajšej slušnej aténnej ženy vyčlenenej z verejného života. Na druhej strane je celý monument výrobkom mužov, teda je tu vlastne oslavovaná ženská identita, tak ako si ju predstavovali muži v danom čase. Jej osobnosť je v tomto prípade nepodstatná, jediné na čom záleží je spôsob akým je definovatežná uprostred spoločenských štruktúr, stanovených mužmi pre ženy v aténnej spoločnosti (Leader 1997). Stéla Hegeso je preto príkladom idealizovania ženy, či už jej vlastností, správania, alebo spoločenského postavenia. Jej obdobou môže byť stéla Chayredama a Lykea (Chaireddamos a Lykeas) datovanej okolo roku 400 pr. n. l. (obr.2) Zobrazuje dvoch mladíkov nesúcich v jednej ruke štit a v druhej kopiju. Ani v tomto prípade nejde o pripomnenie konkrétnych osôb, teda aspoň na základe ich zobrazenia. Podobne ako Hegeso stvárnjuje ideálnu aténsku ženu, i dvaja mladíci reprezentujú ideálneho aténskeho muža. Zobrazenie muža v zbroji bolo silným symbolom povinnosti aténskeho občana voči svojmu mestu ochraňovať demokraciu a spoločenské hodnoty (Leader 1997:691). Je preto možné povedať, že nie len ženy, ale aj muži sú často zobrazení v medziach ideálu, ktorý aténnska spoločnosť sledovala.

Obrázek 1. Stéla Hegeso, 410 – 400 p. n. l

Vyjadrenie osobnej straty a bolesti nehrá signifikantnú úlohu na atických funerálnych monumentoch, zdôrazňuje sa predovšetkým úloha *oikos* ako základnej jednotky *polis*. Klasické funerálne náhrobky preto skôr pripomínajú stratu člena rodiny nie ako jednotlivca, ale ako súčasti celku. Pri interpretácii scén na atických reliéfoch musíme brať do úvahy i ekonomickú nerovnosť obyvateľstva (Roselli 2003). Rozlične náklady na stavbu

Obrázek 2. Stéla Chayredama a Lykea, okolo 400 p. n. l.

jednotlivých náhrobkov (kvalita materiálu, náklady na prácu, zobrazovanie drobných predmetov a šperkov atď.) môžu znamenať istý stupeň sebareprezentácie a elitárstva, ktorý nebolo možné vyjadriť priamo (Bergmann 1997 in Roselli 2003). Práve ženské postavy mohli zdôrazniť rozdiely založené na ekonomickej nerovnosti prostredníctvom ikonografie, ktorá sa v tom čase stala dôležitým symbolom vyjadrujúcim demokratické ideály.⁵ Muži si chránili svoje postavenie cez prezentáciu svojich manželiek, matiek a dcér ako ideálnych občianok v dobre fungujúcej domácnosti. Ženy začali byť symbolom postavenia muža – plnoprávneho občana, mohli vyjadrovať súkromné i verejné záujmy, ako i demokratické a aristokratické ideály (Roselli 2003: 106). Vyjadrenie bohatstva a prosperity prostredníctvom ženských postáv je tiež vyjadrením bohatstva a prosperity mužov, ich domácnosti a tým celej *polis* a jej správneho fungovania. Ikonografia funerálnych stél nevyužíva ženské postavy len pre ne samotné, ale môže ich využívať aj pre zadefinovanie príslušnosti k istej spoločenskej skupine (Roselli 2003: 352).

⁵Chudobnejšie vrstvy metoikov sa na náhrobkoch v niektorých prípadoch snažili vyjadriť individualitu zosnulého cez zobrazenie odkazov na jeho profesiu, domovinu, či spôsob úmrtia. Monumenty bohatších sú riešené podobne ako náhrobky bohatých Aténčanov, zdôrazňovali občiansku identitu.

VÁZOVÉ MALARSTVO

Podobne je to i vo vázovom maliarstve. Podľa niektorých autorov, atické vázové maliarstvo nedokumentuje spoločenskú realitu, preto je jeho výpovedná hodnota diskutabilná. (Roselli 2003, Neer 2002) Zobrazenia žien v čiernej figúre sú menej časte ako v nasledujúcej červenej figúre, typickej pre klasické obdobie gréckych dejín. V staršej čiernej figúre sa ženy objavujú hlavne v súvislosti s oplakávaním mŕtveho, s pohrebnými a svadobnými sprievodmi. V porovnaní s klasickým obdobím sa zriedkavejšie objavujú scény zobrazujúce každodenné činnosti ako spracúvanie vlny, pradenie a tkanie, tiež odpočívajúce ženy, ženy s deťmi a podobne. Tieto scény nemusia priamo dokumentovať realitu, môžu tiež zdôrazňovať špecifickú formu ženskej cnosti. Posun k zobrazovaniu vnútorného života *polis* mnohí považujú za priklonenie sa k väčšiemu stupňu sebapozorovania a sebareflexie. Dôležitou skupinou scén sú obrazy zobrazujúce všetky fázy textilnej produkcie. Práve tieto scény mali byť potvrdením teórie, ktorá hovorí o separácii a vylúčení žien z aténskej spoločnosti a o ich uväznení doma. Všetky fázy spracúvania textília boli doménou žien. No scény, ktoré tieto činnosti zobrazovali nemusia byť vždy spájané so „slušnými“ aténskymi ženami z vyšších vrstiev. Pradenie nedefinovalo sociálne postavenie ženy, ale bolo symbolom ženskosti. Na červeno-figúrovom alabastrone, datovanom do posledného desaťročia 6. storočia pr. n. l., je zobrazená pradúca žena stojaca pri stoličke ku ktorej prichádza k nej bradatý muž. (obr.3) Pred ním kráča malý chlapec prinášajúci mŕtveho vtáka a chobotnicu (pravdepodobne ako jedlo). Odborníci interpretovali toto zobrazenie rôzne, ako zobrazenie mladého manžela, vracajúceho sa domov s večerou pre svoju šikovnú manželku (Keuls 1995 in Sutton 2003: 334), ale tiež ako scénu z vykričanej ulice, kde chlapec vedie zákazníka k hetére (Williams 1983 in Sutton 2004: 334).

Obrázek 3. Deatail alabastronu, pravdepodobně stéla s hetérou, okolo 510 p. n. l.

Podobná scéna je i na alabastrone signovanom Miliarom Pana, datovanom do rokov 475 – 460 p. n. l.. (obr.4) Sediaca žena pradie a pristupuje k nej muž opretý o palicu, ktorý jej podáva mešec s peniazmi. Beazly

(1931) identifikuje páru ako manželov. Manžel podáva žene mešec, aby ho uschovala. Neskoršie interpretácie sa prikláňajú k názoru, že ide o pradúcu prostitútku ku ktorej pristupuje jej zákazník (Williams 1983). V súvislosti s predchádzajúcimi interpretáciami nemôžeme jednoznačne povedať, že pradenie (i tkanie) identifikuje „slušné“ aténske manželky z vyššie postavených rodín. Taktiež scény s mužmi v spoločnosti pradúcich žien, nemôžu byť vo všetkých prípadoch identifikované ako scény z rodinného života.(obr.5) Podľa Cromer (1966) môžu tieto scény zobrazovať pokúšanie a podplácanie, pokúšanie „slušných“ žien (Cromer 1966 in Sutton 2003: 333).

Obrázek 4. Hetéra (priadka) a jej zákazník, Maliar Pana, okolo 470 p. n. l.

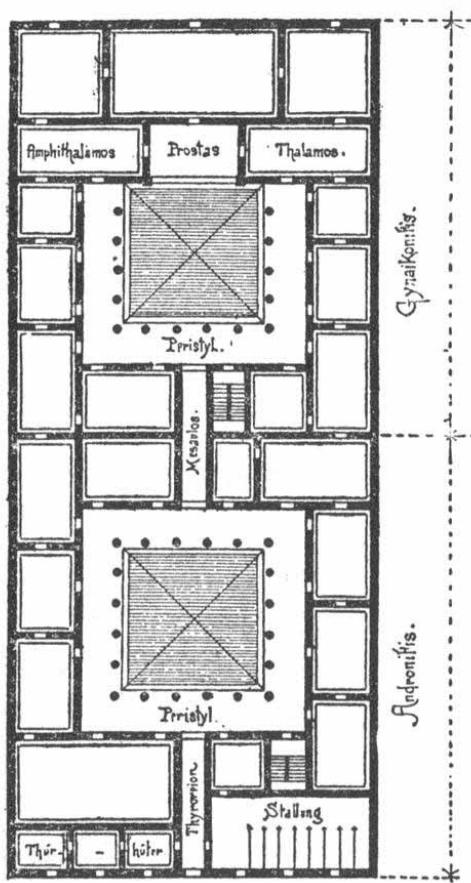
Obrázek 5. Deatail kylyxa, Ambrosiov maliar, okolo 425 p. n. l.

Interpretácia scén, zobrazujúcich textilnú produkciu, je často založená (popri literárnych prameňov) i na výsledkoch skúmania klasických gréckych domov. Podľa zaužívaných teórii bol tradičný dom rozdelený na mužskú – *andron* a ženskú časť – *gynaikeion*. Ženy nemali mať prístup ani do mužskej časti domu, ale ani do spoločen-

ských priestorov.(obr.6) Novšie výskumy však ukazujú, že toto rozdelenie nemuselo byť až také časté, akoby sa dalo očakávať' (Goldberg 1999). Domky boli často rozmerovo i pôdorysom prispôsobené miestu na ktorom stáli (Aténska Agora, či severný svah Aeropagu) a tiež finančným možnostiam majiteľa. Nebolo teda vždy možné zachovať tradičné rozdelenie domu na mužskú a ženskú časť. Zdá sa byť pravdepodobnejšie, že domy boli konštruované tak aby ochránil *oikos*, jeho členov a majetok, nie rozdelili mužských a ženských členov domácnosti. Je tiež možné, že výraz *gynaikeion* vyjadroval jednoducho zvyšok domu za *andronom*, kde sa pohybovali ženy. Ani nálezy súčasťí tkáčskeho stavu (pri starších výskumoch v Olynthe a Aténach neboli podrobne katalogizované) sa nekoncentrujú len v jednej časti príbytku, skôr by sa dalo povedať, že sa ich vežké množstvo našlo v dobre osvetlených častiach domu (Goldberg 1999). Práve prítomnosť dvier a stĺpov evokuje zasadenie scén do otvorennejšieho priestoru ako nádvorie, čo je v kontraste s predstavou pradúcej ženy mimo pohľad mužov. Ďalším argumentmi, ktoré sú často používané odborníkmi na zasadenie scén do ženskej časti domu, je prítomnosť rôznych architektonických súčasti domu ako dvere, stĺpy, zobrazovanie nábytku (stoličky), zavesených predmetov na stenách (zrkadielka, vence atď.). Zatvorené dvere však nemusia znamenať ženu upútanú doma, môžu taktiež reflektovať dramatické predstavenie, v ktorých sa dvere často používali ako vizuálny symbol zvýrazňujúci témy z rodinného prostredia. Podobne ako pri dramatických predstaveniach i vo väzovom maliarstve môžu byť použité ako narážka na dom, domácnosť – *oikos*. Vence, vetvičky či vlna zavesená na dverách ohlasovali významné udalosti v rodine (narodenie dieťaťa, svadbu...), preto nemusia slúžiť ako jednoznačný dôkaz scény odohrávajúcej sa v interiére (Bundrick 2008: 284–329).

Scény tiež možno čítať ako symboly a metafore pre vyjadrenie ideálov súčasníkov. Ako schopnosť ženy udržiavať prácou vlastných rúk prosperitu domácnosti, či dohliadanie nad prácou ostatných. Zobrazenie vydatej ženy, ktorá pradie či tká môže vyjadrovať jej ekonomický prínos do domácnosti, snahu o jej prosperitu, a teda i prosperitu *polis* (Bundrick 2008: 318). Takýto pohľad na problematiku je v rozpore s ideou „vylúčenia“ ženy z verejného života, pretože práve prostredníctvom udržiavania správneho chodu domácnosti– *oikos*, sama nemalou mierou prispieva k udržaniu a prosperite *polis*.⁶ Ženská „práca v domácnosti“ a jej prispievanie k ekonomickému chodu obce mohlo byť vnímané ako nemenej dôležité ako aktivita muža mimo domácnosť. Spolu s textilnou produkciou sa na nádobách objavujú i deti, čo symbolicky vyjadrovalo dve hlavné úlohy žien v domácnosti: ekonomickú sebestačnosť zabezpečovanú cez domácu produkciu a zachovanie následníctva (teda pokračovanie *oikos*) v potomkoch.(obr.7) Práve scény s textilnou produkciou môžeme brať ako dôkaz, že *polis* (teda mužský svet) a *oikos* (ženský svet) neboli postavené proti sebe, ale že boli

⁶Pre ženských divákov z dobre situovaných rodín mohli tieto scény znamenať potvrdenie správnosti ich pohľadu na svet. Pre ženy z nižšie postavených rodín zase vysnívaný svet.

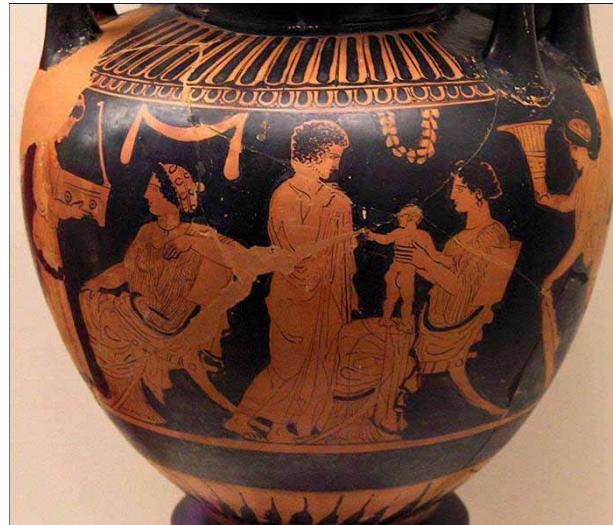

Obrázek 6. Grécky dom podľa Vituvia s rozdelením na mužskú a ženskú časť.

spojené a úzko spolupracovali. Uprednostňovanie scén z domáceho prostredia, vyjadrujúcich pokoj a harmóniu mohlo byť tiež akousi psychologickou pomôckou v časoch napäťia a kríz spôsobených vojnami (Peloponézske vojny), sociálnymi problémami, či hmotným nedostatkom. Scény tak môžu slúžiť ako uistenie, že všetko dopadne dobre a pokojný život, založený na demokracii, bude nadálej pokračovať nezmenený. Zobrazenia textilnej produkcie a scény z domáceho prostredia sa postupne vytrácajú spolu s tým ako Atény strácajú svoje dôležité postavenie i bohatstvo.

ZÁVER

Vázové maliarstvo a funerálna skulptúra klasického Grécka nám podávajú mnohé obrazy žien, ktoré je zložité interpretovať bez zamerania sa na širšie spoločenské, kultúrne i ekonomicke kontexty. Je jednoduché vidieť v týchto zobrazeniach ženy vylúčené z verejného a politického života, úplne podriadené mužom, len na základe ich zasadenia do vnútorných priestorov domov, v ktorých sú zaneprázdené „ženskými“ činnosťami ako pradenie, tkanie, staranie sa o deti, venovanie sa vlastnej toalete a podobne. Grécka slovo *oikos*, však nevyjadruje len domácnosť, rodinu, jej príslušníkov, ale všetky jej súčasti, všetko čo sa v ňom vyprodukovalo i spotrebovalo. *Oikos*

Obrázek 7. Detail lebes gamikos, okruh Neapolského maliara, okolo 430 p. n. l.

tvoril domov v plnom slova zmysle, samostatne fungujúci priestor oddelený od vonkajšieho, základnú jednotku fungujúcej *polis*. Tento priestor bolo treba ochraňovať, preto nemusí ísť o úplné vylúčenie ženy z verejného života, ale skôr o istú formu izolácie, súkromia žien a ich ochranu. Hoci nemožno pochybovať o tom, že muži boli v tomto období vnímaní ako nadradení a dôležitejší ako ženy, nemalé prispievanie žien k bezproblémovému chodu domácnosti (často i k ekonomickému), mohlo byť nahliadané ako prispievanie k dobre fungujúcej, rozvíjajúcej sa *polis*, a teda k uvedomovaniu si dôležitosti ženských členov domácnosti i obce. Ženy prispievali k správnemu chodu obce nepriamo, prostredníctvom udržiavania prosperity domácnosti, zabezpečovania potomkov, čo si muži nepochybne uvedomovali. Práve zameranie sa na problematiku genderu v skúmaní spomínaných scén nám môže poskytnúť nové podnety a poznatky pri ich interpretácii. Je možné, že život spoločnosti v klasickom Grécke neboli ani tak determinovaný na základe rozdielnosti pohlavia (ako je tomu v súčasnosti), ale predovšetkým na základe majetku, veku, či príslušnosti k určitej sociálnej skupine.

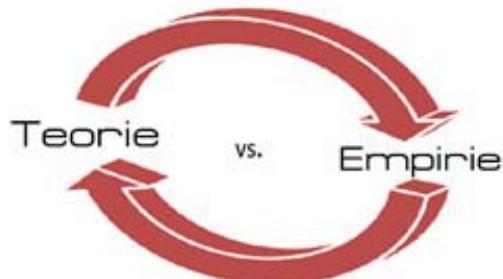
POUŽITÁ LITERATURA

- [1] BROWN, A.S. 1997. Aprodite and Pandora Complex. *Classical Quarterly* 47: 26–47.
- [2] BUNDRECK, S.D. 2008. The Fabric of The City. Imaging Textile Production in Classical Athens. *Hesperia*. 77(2): 283–334.
- [3] FANTHAM, E. et. al. 1994. *Women in Classical World*. Oxford: Oxford University Press.
- [4] GOLDBERG, M.Y.1999. “Spatial and Behavioural Negotiation in Classical Athenian City Houses.” in *Archeology of Household Activities*. Ed. P.M. Allison. Londýn: Routledge. 142–161.
- [5] GOMME, 1925. The Possition of Women in Athens In the Fifth and Forth Centuries. *Classical Philology*. 20(1):1–25.
- [6] JOYCE, A.R. 2008. *Ancient Bodies, Ancient Lives: Sex, Gender, and Archaeology*. Londýn: Thames & Hudson.
- [7] KOKKINIDOU, D. a M. NIKOLAIDOU (rok neuvedený). *Feminist and Greek Archaeology: An Encounter Long Over-Due*. Dostupné na: <http://www.upf.edu/materials/fhuma/age/docs/dimitra.pdf>, stiahnuté: 14.11.2010.

- [8] KOSMOPOULOU, A. 1996. "Working Women". Female Professional on Classical Attic Gravestones. *The Annual of British School at Athens*. 96: 37–47.
- [9] LEADER, E.R. 1997. In Death Not Divided: Gender, Family and State on Classical Athenian Grave Stelae. *American Journal of Archaeology*. 101(4): 683–699.
- [10] POMEROY, S.B. 1975. *Goddesses Whores Wifes and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York: Shocken.
- [11] REDFIELD, J. 2005. „Homo Domesticus,“ in *Řecký člověk a jeho svět*. Ed. J.P. Vernant. Praha: Vyšehrad. 133–161.
- [12] ROSELLI, D. 2003. *Gender and Class In Athenian Material and Theater Culture*. PhD. Thesis. Toronto: Department of Classical Studies University of Toronto.
- [13] SPENCER-WOOD, M.S. 2006. Feminist Gender Research in Classical Archaeology. In *Handbook of Gender in Archaeology*. Ed. S.M. Nelson. Oxford: AltaMira Press. 295–329.
- [14] SUTTON, F.R. 2004. Family Portraits: Recognizing the Oikos on Attic Red-Figure Pottery. *Hesperia Supplements 33, X APIΣ Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*: 327–350.
- [15] SAXANHOUSE, W.A. 1999. Book Review: Buchan, M.: Women in Plato's Political Theory. *Hypatia*. 17(4): 235–238.
- [16] TANNER, J. 2001. Nature, Controle and the Body in Classical Greek Religion Art. *World Archaeology*. 33(2): 257–276
- [17] TOMAŠKOVÁ, S. 2007. Mapping a Future: Archaeology, Feminism, and Scientific Practice. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 14: 264–284.

7. mezinárodní studentská vědecká konference AntropoWebu

ANTROPOLOGIE:

„Teorie bez dat jsou prázdné a veškerá empirie bez teoretického zakotvení slepá.“
(Immanuel Kant)

AntropoWeb při Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západoceské univerzity v Plzni pořádá v roce 2011 již 7. mezinárodní studentskou vědeckou konferenci, tentokrát zaměřenou na vzájemný vztah teorie a empirie, střet či spolupráci badatelů teoretiků a badatelů výzkumníků. Proto letošní konference nese název Antropologie: teorie nebo empirie?

Konference se uskuteční ve dnech 20.– 21. října 2011 v prostorách Filozofické fakulty ZČU v ulici Sedláčkova 15, v Plzni v místnosti číslo 319.

Deadline přihlášek do 4. září 2011.

Výstupem z konference bude samostatné monotematické číslo on-line časopisu AntropoWebzin, které vyjde i v tištěné formě.

více informací na <http://antropologie.zcu.cz/>
přihláška: <http://antropowebzin.wufoo.com/forms/pihlaka-application-form/>

FAKULTA FILOZOFOICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERSITY
V PLZNI

AntropoWeb
Katedra antropologických
a historických věd,
FF ZČU v Plzni
Sedláčkova 15, 320
301 25 Plzeň

ZÁKLADNÍ KONCEPTY PIERRA BOURDIEU: *pole – kapitál – habitus*

Michal Růžička*, Petr Vašát*

*Katedra sociologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni; michal.ruzicka@univie.ac.at

★Katedra antropologických a historických věd, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni;
petr.vasat@seznam.cz

The fundamental concepts of Pierre Bourdieu: *field – capital – habitus*

Abstract—The authors argue that the work of Pierre Bourdieu (1903–2002) can be understood as composing of three pillars: (1) ‘epistemologization of social science, (2) attempt to overcome classical philosophical dualisms of Western thought, and (3) integration of scientific rigour into political engagement. This paper focuses on the second pillar by introducing to the reader the most fundamental concepts of Pierre Bourdieu’s sociology: concepts of social field, forms of capital, and habitus. Emphasis is given on how are these concepts intertwined and how it is not possible to understand one without the others.

Key Words—Pierre Bourdieu, sociology, anthropology, social field, forms of capital, habitus

ÚVOD

NEJEN v dějinách sociálních věd se čas od času objeví někdo, kdo vnese do stojatých vod své disciplínové svěží vzduch, resp. reformuje a transformuje teorii a metodologii takovým způsobem, že daná vědní disciplína „po něm/po ní“ již nikdy nebude jako dřív. Jednou z podstatných změn, které prodělala sociální teorie mezi 70. a 80. lety 20. století, je odklon od formulování univerzálních „teorií jednání“ ve prospěch studia „jednání praktického“ (srov. Ortner 2004, Moore a Sanders 2006 apod.) Tento posun je pak obvykle v sociálních vědách spojován, mimo jiné, s osobou francouzského sociologa a antropologa Pierra Bourdieua (srov. Abu-Lughod 1991: 472). Bourdieu zmíněný epistemologický posun v mnohém předznamenal a stimuloval již svými ranými texty z 60. let.

Pierre Bourdieu se narodil roku 1930 v jihofrancouzské rurální oblasti Béarn. Dostalo se mu klasického filosofického vzdělání na prestižní École Normale Supérieure v Paříži. Od filosofie však poměrně brzy „uprchl“ k sociálním vědám, k čemuž jej postrčila zkušenosť z občanské války v Alžíru (1954–1962), v průběhu které začal provádět etnografický výzkum mezi berberskými Kabylemi.¹ V této době – okolo poloviny 50. let 20. stol. – byl Bourdieu stále ovlivněn dominantním paradigmatem

tehdejšího sociálního myšlení, levi-straussovským strukturalismem, byly patrné jeho tendence strukturalismus přehodnotit. Proto bývá Bourdieu – ve snaze jeho poměrně široké dílo ukotvit do dobových trendů – považován, spolu např. s Derridou či Foucaultem, za postrukturalistu. Po krátkém působení na Univerzitě v Lille se v roce 1964 stal ředitelem École Pratique des Hautes Études. Od roku 1981 potom, až do své smrti v roce 2002, působil jako profesor sociologie na Collège de France.

Domníváme se, že dílo Pierra Bourdieu je možné charakterizovat jako trojúhelník, jehož každý vrchol má přímý vztah k vrcholům ostatním: (1) „epistemologizace“ sociální vědy, zejména pak důraz na „epistemologickou reflexivitu“ v sociálním výzkumu (zejm. Bourdieu, Chambo redon, Passeron [1968] 1991; později pak např. Bourdieu, Wacquant 1992), (2) snaha překonat „klasické“ opozice západní filosofie bránící adekvátnímu porozumění sociální realitě (např. [1980] 1990, [1972] 2005), a (3) snaha o propojení vědecké rigorozity a politické angažovanosti (např. Bourdieu [1993] 1999, [2002] 2008b). Předmětem této přehledové studie je druhý bod. Cílem studie je představit Bourdieuho snahu překonat dichotomické myšlení, jež se projevuje zdůrazňováním jednoznačných dichotomií jako např. synchronní/diachronní, objektivní/subjektivní, aktérství/struktura atd. pro organizaci sociální reality. Pro potřeby svého projektu obecné vědy o lidské společnosti² Bourdieu zavedl, resp. reformuloval řadu termínů a konceptů, jako například – asi nejznáměji – habitus, pole a kapitál, resp. formy kapitálu. Bourdieu ve svém díle představuje originální syntézu „teorie“, „metodologie“ a „epistemologie“ (kdy ukazuje, jak jsou tyto tři oblasti od sebe neoddělitelné), a to za účelem reformulace „teorie jednání“ jako vysvětlení praktického jednání člověka v určitém společenském a historickém kontextu.

SOCIÁLNÍ POLE

Bourdieu vnímal společnost jako prostor antagonistických pozic, které okupují jednotliví aktéři. Mezi aktéry probíhá neustálý symbolický boj o výhodné pozice v sociálním

¹Bourdieu často hovoří o „sociální vědě“, čímž dává najevo své odmítnutí umělých distinkcí mezi jednotlivými sociálně-vědními disciplínami. Zejména proti srsti mu je, po vzoru Durkheima, oddělování „sociologie“ a „etnologie“, resp. „antropologie“. Lpění na disciplinárních hranicích dle Bourdieua zabraňuje adekvátnímu porozumění sociální realitě a sociálním problémům (Bourdieu a Lamaison 1986: 118).

²Zde srov. Bourdieuho monografickou prvotinu *Sociologie de L'Algérie* z roku (1958) 1962.

prostoru. Bourdieu neovořil o „tradičních“ ani o „moderních“ společnostech. Namísto toho považoval za vhodné uvažovat o společnostech z hlediska komplexity jejich diferencovanosti. Po vzoru Durkheima (např. Durkheim 2001 [1912]: 80) tak hovořil o tzv. diferencovaných a relativně nediferencovaných společnostech. Zatímco nediferencované společnosti sestávají z jednoho dále neděleného sociálního prostoru, diferencované společnosti jsou diferencované do dílčích sociálních polí. V diferencovaných společnostech, tj. ve všech společnostech s relativně rozvinutou dělbou práce, se sociální život odehrává v kontextech dílčích sociálních polí. Zároveň však platí, že ne všechny sociální fenomény se odehrávají v rámci nějakého pole – některé situace mohou být mimo jakákoli pole, podobně jako se však mohou odehrávat na průsečíku polí několika. V „moderních“, resp. v soudobých diferencovaných společnostech, lze hovořit o *byrokratickém poli* státní správy, o *uměleckém poli*, o *poli mediálním, náboženském, politickém*, nebo – nám možná nejblíže – o *poli akademickém*.

Sociální pole Bourdieu vymezuje jako relativně autonomní část sociálního prostoru, která se řídí svými vlastními pravidly a je strukturován vlastním systémem distribuce forem kapitálu. Jinými slovy je sociální pole univerzem, které „se řídí svými vlastními zákony fungování a transformace, jinými slovy jde o strukturu objektivních vztahů mezi pozicemi, které v něm zaujmají jednotlivci či skupiny konkurující si v úsilí o legitimitu.“ (Bourdieu [1992] 2010: 282)

Sociální pole je pak, stejně jako sociální prostor, definováno jako „prostor objektivních vztahů mezi pozicemi“ (Bourdieu [1986] 1993: 181), mezi kterými dochází k symbolickým či otevřeným bojům majícím za cíl buď transformovat, nebo zachovat stávající strukturu pole (Bourdieu [1986] 1993: 183). Jednání, čili snaha transformovat nebo zachovávat stávající řad příslušného pole, je pak funkcí pozice, kterou ten který aktér zaujmá v příslušném poli, tak od jeho/jejího vlastnictví forem kapitálu (viz další kapitola). Sociální pole funguje pomyslně jako *silové pole*, nebo jako *magnetické pole* tak, že aktéři, kteří do tohoto pole vstoupí, ovlivňují a působí na ně silou své struktury.

Analýza společnosti perspektivou teorie sociálních polí musí dle Bourdieua sledovat tři roviny, jež jsou však „nutně provázány“ (Bourdieu [1992] 2010: 282):

- 1) Analýza pozice studovaného pole v rámci mocenského pole³ plus analýza jejího vývoje v čase.
- 2) Analýza vnitřní struktury studovaného pole, tj. mimo jiné, analýza struktury a způsobu distribuce forem kapitálu, resp. principů společenského uznání a legitimacy.

³Mocenské pole, neboli také pole moci, je zvláštní výsek společenského prostoru, který se ustavil v procesu autonomizace jednotlivých sociálních polí. Pole moci je soubor aktérů, kteří zaujmají v rámci svých dílčích sociálních polí vládnoucí pozice. „Je místem bojů mezi různými držiteli moci (neboli držiteli různých druhů kapitálu), v nichž jde... o přeměnu či zachování relativní hodnoty různých druhů kapitálu.“ (Bourdieu [1992] 2010: 283–284)

3) Analýza vzniku habitů těch, kteří v rámci studovaného pole zaujmají specifické pozice.

se ke klíčové otázce, na čem je závislá pozice aktéra v sociálním prostoru, resp. v sociálním poli? Co determinuje, zda-li se příslušní aktéři budou snažit strukturu daného pole změnit nebo transformovat?

FORMY KAPITÁLU

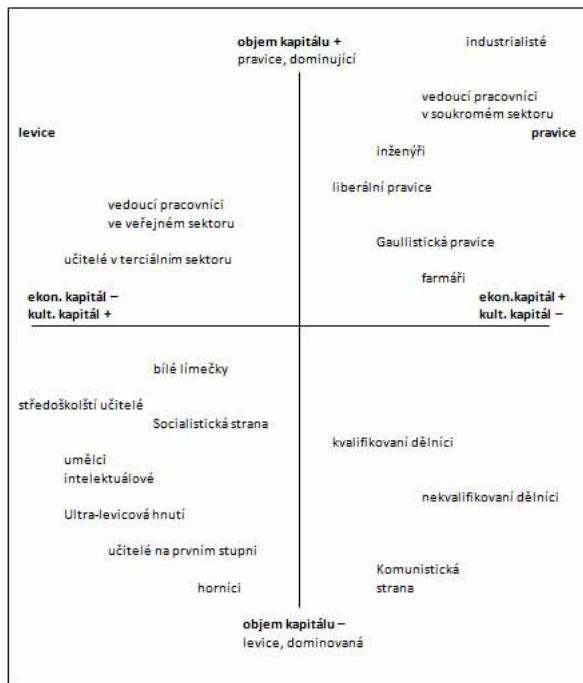
Sociální pozice v sociálním prostoru, resp. v sociálním poli je, stručně řečeno, „pozici ve struktuře distribuce různých druhů kapitálu“ (Bourdieu [1997] 2000: 134). Co je to *kapitál* v pojtu Pierra Bourdieua, je možné definovat zrcadlově: vlastnictví různých druhů kapitálu (a jejich různého objemu) je to, co určuje pozici aktéra v sociální struktuře / v sociálním poli / v sociálním (a také fyzickém) prostoru. Dalo by se tak říci, že struktura distribuce forem kapitálu je vlastně „bilancí mocenských vztahů“ (Bourdieu [1979] 1984: 172), kdy „struktura distribuce různých typů a sub-typů kapitálu v daný časový okamžik reprezentuje imanentní strukturu sociálního světa“. (Bourdieu [1997] 2000: 242)

V pojednáních o jeho díle se lze občas setkat s tvrzením, že Bourdieu rozlišoval tři formy kapitálu (nebo 4, pokud budeme počítat *kapitál symbolický*): kapitál ekonomický, sociální, kulturní (např. Bourdieu [1983] 1986). To není nepravda. Přesto by však bylo vhodnější chápát koncept *forem kapitálu* více jako „beztvarý“ koncept, který nabývá konkrétních podob vždy až v závislosti na konkrétním sociálním a historickém kontextu. Akademické pole tak může například rozpoznávat a oceňovat např. *vzdělanostní kapitál* (což však není totožné s kapitálem kulturním) nebo třeba *kapitál rétorický*. V sociálních prostorech soudobých společností se zdá, že hlavní stratifikační efekt má objem kapitálu ekonomického. V nižších sociálních vrstvách nebo v jiných specifických kontextech bývá třeba – jak ukázal Loïc Wacquant ve své etnografii z boxerského prostředí (2004a) – oceňován *kapitál fyzický* nebo-li *kapitál tělesný*. Nedávno navrhla Catherine Hakim rozšířit počet forem kapitálu o *kapitál erotický* (Hakim 2010). Kapitál tak lze chápát obecně jako cokoliv, co má v příslušném sociálním poli či prostoru diferencující (resp. stratifikační) efekt, to jest jako to, co způsobuje nerovnou distribuci uznání a moci.

Aby něco mohlo být považováno za kapitál, musí to být v posledku převoditelné na *kapitál symbolický*, což je, dalo by se říci, kapitál odlišného rádu. *Symbolický kapitál*, to jest kapitál, který není rozpoznávaný jako kapitál, funguje tak, že aktér prostřednictvím něj získává „explicitní nebo praktické uznání“. (Bourdieu [1983] 1986: 46) Společenské uznání, jehož zisk je ve svých důsledcích totožný se ziskem moci, je dle Bourdieua konečným cílem všech sociálních bojů, symbolických i otevřených, které rozehrávají – vědomě či nevědomě – všichni sociální aktéři ve všech sociálních polích.

Termíny, kterými jsme se až dosud zabývali, tvoří v rámci sociologické vize Pierra Bourdieua poměrně koherentní celek: „Strategie, prostřednictvím kterých jsou

aktéři a instituce zaangažování do bojů... závisí na pozici, kterou okupují ve struktuře pole, tj. závisí na distribuci specifického symbolického kapitálu... a na dispozicích konstituujících jejich habitus..., na míře, do jaké mají zájem zachovat nebo změnit tuto distribuci, a tudíž zachovat nebo rozvrátit stávající pravidla (sociální hry“. (Bourdieu [1986] 1993: 183) Ještě než prozkoumáme asi nejznámější a nejvýznamnější koncept Bourdiehu, habitus, pokusme se výše probírané koncepty ujednotit, a graficky vyjádřit, jak spolu souvisejí. (Obr. 1)

Obrázek 1. Schéma sociálního prostoru. Toto schéma je převzato a upraveno z (Bourdieu [1979] 1984: 452), přičemž je kladen důraz na vztah mezi pozici zaujímanou v sociálním prostoru, typem zaměstnání a pravděpodobnými politickými preferencemi (zde nejsou pozice nijak měřeny, nýbrž pouze odhadovány dle původního schématu).

Sociální prostor francouzské společnosti okolo 70. let 20. století, navrhl Bourdieu rozdělit dvěma osami. Vertikální osa rozděluje sociální prostor dle objemu (rozpoznaných a oceňovaných) forem kapitálu – nahoře jsou pomyslně ti, kteří mají hodně kapitálu, dole naopak ti, kterým se nedostává. Horizontální osa rozděluje sociální prostor dle struktury (rozpoznaných a oceňovaných) forem kapitálu. Pro své potřeby výzkumu francouzské společnosti v 60. a 70. letech 20. století použil Bourdieu koncept ekonomického a kulturního kapitálu, což však neznamená, že by všechny diferencované společnosti byly strukturovány právě takto. Na základě pozice v sociální prostoru lze odhadovat např. volební preference, které nejsou nic jiného než vyjádření touhy buď zachovat, nebo transformovat strukturu příslušného sociálního prostoru, resp. transformovat, nebo zachovat stávající systém distribuce forem kapitálu (uznání, legitimacy). Krom tendencí k specifickému volebnímu chování lze z pozice v sociálním prostoru odvodit i např. estetické a intelektuální

preference – jaké periodikum, časopis či noviny, jaký sport či jaký pokrm – odpovídá vkusu charakteristickému pro tu kterou oblast v sociálním prostoru. Sociální prostor s jeho specifickou strukturou distribuce forem kapitálu je zároveň nutné chápat jako prostor sociálních pozic, mezi kterými existuje nejen relační, nýbrž dokonce vzájemně antagonistický vztah. Sociální prostor je prostorem relačním: zaujmít vysokou pozici v systému distribuce kapitálu je možné pouze tehdy, když někdo jiný zaujímá pozici nízkou.

HABITUS

Habitus bude pravděpodobně nejznámějším konceptem z dílny Pierra Bourdieua, ačkoliv on sám tento koncept nevynalezl, nýbrž „pouze“ redefinoval. „Habitus“ je termínem s dlouhou filosofickou tradicí a používá se v různých významech od sociálních věd k psychologii či biologii. Poměrně často citovaná je následující Bourdieuvy definice: habitus je systémem:

„trvalých, přenositelných dispozic, strukturovaných struktur majících sklon fungovat jako strukturující struktury... objektivně ‘regulovaných’, ..., anž by však byl produktem podřízenosti pravidlům, může být kolektivně organizovaný, anž by byl produktem organizačního úsilí nějakého dirigenta.“ (Bourdieu [1980] 1990: 53)

Nyní si tuto na první pohled komplikovanou definici rozeberme. Základní tezí Bourdieuvy konceptu *habitu* je, že *habitus* je soubor individuálních a individualizovaných (tedy nikoliv kolektivních!) dispozic, tj. předpokladů k tomu vnímat, myslit a jednat ve světě určitým způsobem. Tyto dispozice jsou výsledkem působení objektivních struktur, kterým je příslušný aktér dlouhodobě vystaven. Každý aktér obsazuje v rámci sociálního prostoru určitou pozici, ze které vnímá svět. To znamená, že každé vnímání světa „tam venku“ je situováno do té které pozici specifické perspektivy. Z dlouhodobého hlediska pak objektivní pozice v sociálním prostoru postupně „sedimentuje“ do mysli a těla příslušného sociálního aktéra. Jinými slovy se způsob vnímání a myšlení sociálních aktérů přizpůsobuje sociální pozici, kterou tito zaujímají. Mezi mentálními strukturami (které jsou vlastně *habitatem*) a sociálními strukturami tak dle Bourdieua panuje *genetický*, nikoliv pouze *analogický* vztah.

Každý aktér postupně (a většinou „neuvědomovaně“) přijímá, a osvojuje si, způsoby vnímání, myšlení a jednání, která od něj vyžaduje sociální pozici, kterou okupuje. Postupem času se aktér se svojí pozicí pomyslně „sžívá“, přičemž časem dochází k většímu či menšímu souladu mezi internalizovanými *dispozicemi* a okupovanými *pozicemi*. Tak lze habitus chápat jako internalizovanou sociální pozici. Dispozice konstituující *habitus* jsou trvalé proto, že když už jsou jednou „sedimentovány“, člověk se jich nemůže tak snadno zbavit – jsou vtěleny do jeho/jejího mysli i do jeho/jejího těla, a aktér si je jako určitou

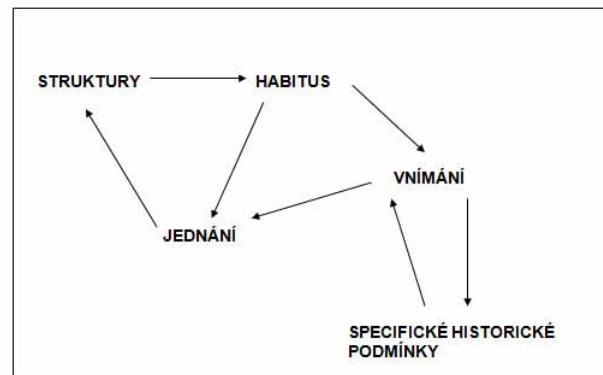
„dosavadní zkušenost se světem“ nese již napříč. Proto jsou dispozice „přenositelné“: jsou sice důsledkem pozice v sociálním prostoru, aktér si je však s sebou pomyslně nosí v podobě mentálních struktur a tělesných schémat i tehdy, když se mu/jí podaří změnit sociální pozici.

Dispozice k tomu jednat, myslit a vnímat svět určitým způsobem, nebo-li *habitus*, je odrazem vnějších struktur (je *strukturovaným principem*). Zároveň však, prostřednictvím praktického jednání aktéra, vnější svět produkuje (je *strukturujícím principem*). Habitus není nikdy plně vědomý – lidé si obvykle neuvědomují, že jednají nějakým sociálně významným způsobem, málokdy jsou pak schopni vyjádřit, proč jednali tím, a nikoliv jiným způsobem. K tomu, aby lidé jednali, nepotřebují žádný „návod“, žádné „struktury“ či „funkce“. Jinými slovy nepotřebují úsilí žádného pomyslného „dirigenta“. Lidé *prostě jednají*. Jednají za účelem řešení praktických problémů, přičemž k tomu nepotřebují karteziánskou „subjektivitu“, resp. „subjektivitu“ v podobě reflexivního vědomí. Nepotřebují k tomu ani struktury (výtka vůči strukturalismu) ani sdílené významy (výtka vůči interakcionismu, resp. různým formám subjektivismu). Dispozice k tomu jednat nějakým způsobem jsou vtělené – nacházejí se uvnitř těl sociálních aktérů, nikoliv mimo ně, a to i přesto, že jsou výsledkem jejich působení. Habitus je v nás vždy-přítomný, aniž bychom si to uvědomovali. Jako příklad si můžeme vzít hru na hudební nástroj. Poté, co si znalost hry, řekněme na kytaru, dlouhodobou praxí osvojíme („vtělíme“), již o tom, že hrajeme, nemusíme přemýšlet. Prostě hrajeme, resp. za nás hrají naše vtělené dispozice.

SOCIÁLNÍ REPRODUKCE A SOCIÁLNÍ ZMĚNA

Bourdieu bývá často dezinterpretován jako „pouhý“ teoretik reprodukce. Často se tvrdí, že jeho teorie je dobrá maximálně tak pro porozumění toho, proč společnost trvá, tj. proč sama sebe reprodukuje, není však prý vhodná pro porozumění sociální změny. Pokud bychom se spokojili s výše uvedenou definicí habitu, pak s tím budeme muset souhlasit – vždyť habitus není nic jiného než vtělené struktury, které jsou skrže jednání znova produkovaný – zde se člověk stává pomyslnou loutkou své sociální pozice. Takovéto redukcionistické a deterministické pojetí však, krom jiného, ignoruje sílu sociálního kontextu, pole a aktuálních podmínek, v rámci nichž habitus může teprve jednat. Schéma praktického jednání, které ukazuje, že jednání v pojetí P. Bourdieu není pouhou „reprodukcí“ struktur, nýbrž že existuje jistý potenciál pro sociální změnu, poměrně přehledně uvádí Harker (2000) na následujícím schématu. (Obr. 2)

Nelze tvrdit, že by *habitus*, slepě a kauzálně, produkoval jednání. Aktér skrze *habitus* vnímá svět kolem sebe a specifickým způsobem o něm přemýší. Jelikož však není loutka, tak reaguje nejen na své vtělené dispozice, nýbrž pochopitelně, na specifické sociální a historické podmínky, resp. na aktuální kontext, se kterým jeho habitus interaguje. Možnosti jednat určitým způsobem jsou též

Obrázek 2. Sociální reprodukce a sociální změna (převzato z Harker 2000: 169)

limitovány (a zároveň umožňovány) strukturou sociálního pole, tedy systémem distribuce forem kapitálu. Teprve v těchto kontextech, které jsou vždy nutně přítomny, aktér jedná.

Loïc Wacquant (2004b: 389) ve své studii věnované Pierru Bourdieu a jeho vztahu k terénnímu výzkumu pojmenovává, že se mylí ti badatelé, kteří ho častují nálepou „*reproduction theorist*“. Podle nich koncept *habitu* pouze přispívá k reprodukci sociálního rádu a celý teoretický korpus se nijak zvlášť nelíší např. od teorie sociálního jednání Talcotta Parsonse, kterému je rovněž vyčítán statický popis „pouhé“ normativní reprodukce rádu a – ipso facto – nemožnost socio-kulturní změny. Wacquant proto poukazuje na kontext vzniku Bourdieuova teoretického korpusu. Ten vnikal na základě zkušeností z terénního výzkumu mezi berberskými Kabyle (Bourdieu [1963] 1979) a zemědělci z Bearn (Bourdieu [2002] 2008a). Obě tyto výzkumné lokality měli společný atribut, totiž právě probíhající socio-kulturní změnu. Wacquant (2004b: 392) v souvislosti se socio-kulturní změnou příše o tzv. *hysteresy*, neboli disjunkci mezi sociálními strukturami a kognitivními strukturami jednotlivých aktérů (resp. jejich habitu).

K reprodukci sociálních struktur dojde pouze tehdy, pokud jsou vnější struktury v souladu s mentálními strukturami (resp. se strukturou příslušného habitu) a když to aktuální podmínky sociálního pole umožňují. Jednání nikdy není kauzálním vztahem **habitus** → **jednání**. Mnohem lépe by se mělo jednání v pojetí P. Bourdieu chápát následovně (Bourdieu 2004: 101):

$$[\text{(habitus)} \text{ (kapitál)}] + \text{pole} = \text{jednání}$$

Dalším nebezpečím, když se interpretuje koncept *habitu*, je představa, že *habitus* je „výsledkem socializace“. To lze legitimně tvrdit pouze s dodatkem, že socializace není nikdy úplná a hotová, totiž že je nikdy nekončícím procesem. *Habitus* taktéž není nikdy zcela „hotový“, nýbrž se neustále transformuje a dotváří a tím, jak se transformují podmínky, kterým je ten který aktér dlouhodobě vystaven. Klíčovou součástí habitu je totiž jeho *trajektorie*. Koncept sociální trajektorie upozorňuje na to, že člověk – nebo alespoň většina lidí ve vysoko

diferencovaných a hyper-mobilních společnostech – ve svém životě neokupuje pouze jednu sociální pozici. Pokud by člověk ve svém životě okupoval pouze jednu jedinou pozici, pak by se asi skutečně stal jejím „otrokem“ či „loutkou“ – nedělal by nic jiného, než že by reprodukoval struktury, které jeho pozici určují, resp. které „stvořily“ jeho habitus. Aktéři však své pozice více či méně často mění, čímž se mění i struktury, které na příslušné aktéry působí.

Sociální trajektorie je tedy neodmyslitelný „dynamický“ aspekt habitu a je definována jako „řada pozic“ postupně zastávaných jedním činitelem nebo jednou skupinou činitelů“ v průběhu času (Bourdieu [1992] 2010: 339–340). Pro porozumění jednání je tedy nutné sledovat nejen habitus, nýbrž i sociální trajektorii aktérů, abychom byli schopni porozumět jednotlivým „vrstvám“ příslušného *habitu*. Trajektorii si lze zjednodušeně představit jako vtělený soubor dosavadních zkušeností aktérů. Každá sociální trajektorie je jedinečná, odkazuje na specifickou historii pohybu aktéra fyzickým i sociálním prostorem, a odlišuje jej tak od ostatních aktérů (a jejich *habitů*).

ZÁVĚR

Ve svém kritickém úvodu označuje britský sociolog Richard Jenkins (2002) Pierra Bourdieua jako jednoho z nejkritizovanějších sociologických klasiků. Zároveň obligátně dodává, že větší míra kritiky často indikuje mimořádnou kvalitu daného díla. Domníváme se, že dílo Pierra Bourdieua je nejen, jak píše Jenkins (2002), „dobré k myšlení“ (*good to think with*), ale poskytuje zároveň konceptuální aparát hodící se každému badateli/badatelce, jehož/jejíž zájem je empirický a teoreticko-epistemologický zároveň. Toho jsme se v této studii drželi primárně.

Představili jsme tak základní konceptuální pilíře teorie P. Bourdieua: pole – kapitál – habitus. Snahu bylo představit tyto koncepty ve vztahu k sobě navzájem tak, aby s nimi mohl každý v rámci svého specifického terénního a/nebo teoretického výzkumu snadno pracovat. Jsme názoru, že jednou z hlavních výhod těchto konceptů je právě jejich aplikovatelnost v rámci celé řady sociálních a historických kontextů. Důkazem toho je i skutečnost, že lze Bourdiehu odkaz nalézt, v duchu jeho vlastního pojetí sociální vědy, napříč různorodými disciplínami. Na poli lingvistiky a diskursivní analýzy aplikoval koncepty habitu a pole například britský lingvista Norman Fairclough (srov. např. 1999). Na poli sociální geografie se pak nechal inspirovat dialektickým vztahem mezi aktérem a strukturami například americký geograf Allan Pred (např. 1984).

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] ABU-LUGHOD, L. 1991. „Writing Against Culture,“ in *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Ed. R. G. Fox. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press.
- [2] BOURDIEU, P. (1958) 1962. *The Algerians*. Boston: Beacon Press.
- [3] BOURDIEU, P. (1963) 1979. *Algeria 1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [4] BOURDIEU, P. (1979) 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- [5] BOURDIEU, P. (1983) 1986. „The Forms of Capital,“ in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Ed. J. E. Richardson. New York: Greenwood.
- [6] BOURDIEU, P. (1980) 1990. *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- [7] BOURDIEU, P. (1987) 1990. „Social Space and Symbolic Power,“ in *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press.
- [8] BOURDIEU, P. (1986) 1993. „Principles for a Sociology of Cultural Works,“ in *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. New York: University of Columbia Press.
- [9] BOURDIEU, P. et al. (1993) 1999. *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Stanford: Stanford University Press.
- [10] BOURDIEU, P. (1997) 2000. *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- [11] BOURDIEU, P. (1972) 2005. *Outline of A Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [12] BOURDIEU, P. (1992) 2010. *Pravidla umění: vznik a struktura literárního pole*. Brno: Host.
- [13] BOURDIEU, P. (2002) 2008a. *The Bachelor's Ball: The Crisis of Peasant Society in Béarn*. Chicago: The University of Chicago Press.
- [14] BOURDIEU, P. (2002) 2008b. *Political Interventions: Social science and political action*. London: Verso.
- [15] BOURDIE, P., CHAMBOREDON, J.-C. a J.-C. PASSERON. (1968) 1991. *The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries*. New York: Walter de Gruyter.
- [16] BOURDIEU, P. a P. LAMAISON. 1986. From Rules to Strategies. *Cultural Anthropology* 1 (1): 110–120.
- [17] BOURDIEU, P. a L. WACQUANT. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- [18] DURKHEIM, É. (1912) 2001. *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press.
- [19] HAKIM, C. 2010. Erotic Capital. *European Sociological Review* 26 (5): 499–518.
- [20] HARKER, R. 2000. „On Reproduction, Habitus and Education,“ in *Pierre Bourdieu (Vol. II)*. Ed. D. Robbins. London: Sage.
- [21] CHOULIARAKI L. a N. FAIRCLOUGH. 1999. *Discourse in Late Modern. Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- [22] JENKINS, R. 2002. *Pierre Bourdieu (revised edition)*. London: Routledge.
- [23] MOORE, H. L. a T. SANDERS 2006. „Anthropology and Epistemology,“ in *Athropology in Theory. Issues in Epistemology*. Eds. H. L. Moore a T. Sanders. Oxford: Blackwell Publishing.
- [24] ORTNER, S. B. (1984) 2004. Teorie v antropologii od šedesátých let. *Biograf* 34: 123–162.
- [25] PRED, A. 1984. Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time-Geography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers* 74(2): 279–297.
- [26] WACQUANT, L. 2004. *Body & Soul: Notebooks of an Apprentice Boxer*. New York: Oxford University Press.
- [27] WACQUANT, L. 2004. Following Pierre Bourdieu into the field. *Ethnography* 5(4): 387–414.

Günter Stemberger – Úvod do Judaistiky. 2010.

Zbyněk Tarant

Katedra antropologických a historických věd, Fakulta filozofická,
Západočeská univerzita v Plzni, persi@centrum.cz

JAK již název knihy Güntera Stembergera „Úvod do Judaistiky“ a její vydání v edici „Studium“ napovídá, cílem tohoto díla není prezentace vědecky převratných faktů, či snad prezentace doposud neznámé teorie. Naopak, kniha je učebnicí. Jako učebnice je prezentována. Jako učebnice hovoří se svým čtenářem a jako učebnici ji tedy musíme posuzovat.

Nabízí se otázka, zda ještě vůbec potřebujeme další „Učebnici základů judaismu“ v situaci, kdy lze i na českém trhu najít několik přehledových publikací k tomuto světovému náboženství. Odpovědí budiž konstatování, že i přes svou nespornou kvalitu jsou dostupné příručky buď slovníkově řazené (Newman 1998, Pavlincová 1994), nebo byly sepsány před 2. polovinou 20. století (např.: De Vries 1932 [česky 2009]), která zrovna v případě judaismu znamenala rozsáhlý historický, demografický, náboženský i filosofický předěl. Od jiných fenomenologických „úvodů do studia judaismu“ odlišuje tuto učebnici i ten fakt, že nechce být „jen“ úvodem do studia konkrétního náboženství, nýbrž úvodem do judaistické disciplíny jako takové.

Předtím, než se autor dostane ke klasickému popisu jednotlivých fenoménů judaismu a jeho kultury, se snaží vyrovnat s judaistikou jakožto vědním oborem. Popisuje jeho historii. Zajímavě jej vymezuje oproti klasickým filologickým disciplínám (hebraistika) a současně čtenáře upozorňuje, že na rozdíl třeba od arabistiky a orientalistických disciplín, se na formování a rozvoji hebraistiky intenzivně podíleli sami Židé. Autor vymezuje judaistiku oproti hebraistice (fenomenologická kulturně-historická disciplína blízká etnologii vs. filologické studium hebrejského jazyka a literatury), jakož i proti tzv. Jewish studies, kterýžto obor, spočívající v aplikaci běžných sociologických a antropologických teorií na studium soudobého judaismu je dnes velmi populární v anglosaském prostředí.

Po tomto historickém a teoretickém úvodu autor stručně shrnuje i požadavky na předběžné teoretické a jazykové znalosti, které judaistické studium na případného zájemce klade. U každého z jazyků se krátce zastavuje a stručně popisuje jeho vývojové formy. Teprve poté přistupuje ke klasickému popisu jednotlivých klíčových fenoménů židovské historie, kultury a náboženského života.

Jazyk autorův je velmi pregnantní, a přitom čitivý a velmi dobře srozumitelný. Studijní charakter textu je umocněn přehledovými tabulkami a popisky obsahu každého odstavce, umístěnými na kraji stránky, které tak umožňují případnému studentovi rychlé dohledání potřebné informace. Silnou stránkou knihy je fakt, že nekončí v polovině 20. století, nýbrž ve svém popisu ideových konceptů a náboženských fenoménů judaismu pokračuje až do současnosti. Velmi stručně tedy shrnuje i soudobý náboženský život státu Izrael, theologické reflexe holocaustu či úlohu amerického židovstva. České vydání knihy je navíc doplněno dovétkem, v němž Petr Sláma stručně popisuje historii a současný stav judaistické disciplíny na území ČR a střední Evropy. Tato doplňující kapitola svým stylem a členěním napodobující text původního autora je pro českého čtenáře velmi vhodným příkladem. Nechybí ani odkazy na relevantní instituce a tematicky členěný seznam stěžejní literatury pro zájemce o další studium. Publikace je dále doplněna jednoduchým slovníčkem judaistické terminologie a podrobnými rejstříky. České vydání Stembergova Úvodu do judaistiky tak nechybí přidaná hodnota, spočívající především v důrazu na snadné hledání a na možnost použít tento knihu jako rozcestník nováčka na judaistickém poli.

Odborníci na dané téma – judaisté a hebraisté mohou tento knihu klidně pominout. Nenaleznou v ní nic, co by již ze svého předchozího studia neznali. Naopak studenti prvních ročníků blízkovýchodních či židovských studií by tuto knihu minout neměli, stejně jako jejich učitelé, kteří by v ní mohli nalézt tolik žádané skriptum. Jazyk a styl knihy je rovněž vhodný pro maturitní ročníky gymnázií a středních škol, případně pro zvídavé laiky, kteří se jen chtějí stručně dozvědět něco o judaismu ze seriózního a přehledného zdroje.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] NEWMAN, J. 1999. Judaismus od A do Z: slovník pojmu a termínů. Praha: Sefer.
- [2] STEMBERGER, G. 2010. Úvod do judaistiky. Praha: Vyšehrad.
- [3] VRIES, S. P. 2009. Židovské obřady a symboly. 1. ed. Praha: Vyšehrad.

Albert Hourani – Dějiny arabského světa. 2010.

Jaromír Vejrych

Katedra antropologických a historických věd, Fakulta filozofická,
Západočeská univerzita v Plzni, j.vejrych@ksa.zcu.cz

PROF. Albert Hourani se řadí mezi přední historiky – arabisty 20. století, kteří se zabývali oblastí Blízkého východu a Maghribu. Do rukou českého čtenáře se po dvaceti letech od autorovy smrti a od prvního vydání v anglickém jazyce dostává Houraniho kniha „History of the Arab Peoples“, a to v podobě přetisku z roku 2005 s českým názvem „Dějiny arabského světa“, které vydalo Nakladatelství Lidové noviny v minulém roce.

Co se týče širšího pojednání dějin arabských zemí, český čtenář se musel až do edice této knihy spokojit s Dějinami Blízkého východu od Bernarda Lewise. Oproti tomu hlubší prezentace arabských a obecně islámských dějin došla naplnění ve vynikající monografií prof. Felixe Tauera Svět islámu. Houraniho hluboká erudice na poli historie předznamenává faktickou a informační kvalitu díla. Z kvalitativního hlediska se mohou Houraniho Dějiny poměrovat se zmíňovaným Světem islámu, který se vyznačuje logickou konstitucí i poutavým jazykovým projevem. Tauerovo dílo je však mnohem podrobnější a lze z něj čerpat i pro akademické a vědecké účely, zatímco Houraniho dílo je určeno širšímu okruhu čtenářů, čímž je do značné míry zpopularizováno. Proto není nutné kritizovat zjednodušené podání státoprávního a politického vývoje v arabských oblastech, které se nezabývá podrobným dynastickým výčtem a ani zevrubně nezkoumá pozadí významných událostí. Naopak se snaží nastinit hlavní příčiny a jejich následky. Dějiny arabského světa nabízí terminologický i jmenný rejstřík. Za zmínku stojí i seznam referenční literatury, který je uveden na konci knihy pro každou podkapitolu zvlášť. Hourani pojál své dílo bezesporu jako studii obecnou a přehledovou, o čemž svědčí její název v poměru k počtu stran (jednalo-li by se o studii komplexní, čítala by vícero svazků o několika tisíci stranách). Autor se vedle státoprávního uspořádání a politiky soustředil především na oblast náboženskou, sociální a kulturní. Kniha se dělí na pět částí dle

následující chronologie: 1) 7.–10. století, 2) 11.–15. století, 3) 16.–18. století, 4) 1800–1919 a 5) 1939 a dále.

Překlepů či překladových chyb, které by narušovaly tok četby, se v textu vyskytuje velice málo, a tak například na str. 317 potrápí čtenáře chybná struktura souvětí, a to na řádcích 18–22; popřípadě na straně 446 došlo k záměně roku pádu Nimajrjho vlády v Súdánu, kdy namísto roku 1985 je nejvíce v důsledku přesmyčky chyběně uveden rok 1958. Faktické chyby nestojí za zmínku. Vydání se nevyhnuly chyby v transkripci arabských jmen, a tak například jméno slavného perského historika Muhammada Ibn Džaríra at-Tabárího dochází na straně 40 a 41 zpodobnění ve formě Tabárí, kdežto na straně 61 a ve jmenném rejstříku je uvedena správná forma. Zůstaneme-li u jmen, je na druhou stranu nutno ocenit autora za to, že se ve všech případech rozhodl uvádět určitý člen al- před jmény pouze při prvním výskytu.

První část monografie pokrývá období 7.–10. století a věnuje se stěžejním jevům a událostem rané arabské islámské historie, se stručným úvodem k předislámským dějinám. Mezi tyto jevy a události lze podřadit vznik islámu, arabskou expanzi, období umajjovského a abbásovského chalífátu, proces kooperace a stmelování etnik v rámci nové říše, vývoj na poli náboženském, a to především v oblasti tradice, mystiky a rané islámské filosofie. Tato téma jsou podána způsobem vysledovatelným u obdobných prací a jsou velmi zestrežena, což ovšem vyplývá z charakteru díla samého. Čtenáře mohou příjemně překvapit i postřehy, se kterými se u jiných autorů nesetká, a tak se na straně 53, která se převážně věnuje meziregionálním kontaktům, dovídá, že vodní kolo se do Španělska dostalo ze Sýrie a podzemní akvadukt z Íránu atd.

Druhá část, „Arabská muslimská společnost“, pokrývá období mezi 11. a 15. stoletím, které se řadí mezi nejsložitější období klasických dějin islámské civilizace. Tomu odpovídá i rozsah stran (89–202), který určuje, že se jedná o nejdélší kapitolu celé monografie. Již koncem 10. století leželo hlavní centrum islámské civilizace na pomezí Iráku a Íránu. Tomuto centru konkurovalo umajjovské Španělsko a fátimovský Egypt. Všechny tyto oblasti prodělaly ve zmíněném období velice složitý vývoj politický, hospodářský a kulturní, který souvisejí s násporem kočovných kmenů z oblasti Maghribu (Almohád, Almorávidé) a středoasijských stepí (Seldžuci, Mongolové). Hourani situaci dobrě analyzuje a vykládá ji na pozadí politických bojů, dvorské a lidové kultury, venkovského a městského života. Nelze opomenout fakt, že období mezi 11.–12. stoletím je považováno za vrcholné období islámské filosofie a práva. Hourani proto čtenáře detailně seznamuje s dílem Al-Ghazzálího a Ibn Arabího, jakož i se základy islámské mystiky. Z mnoha zajímavostí, které autor uvádí, si zvláštní zřetel zasluží vystopování původu oslav Prorokových narozenin do fátimovské Káhiry, odkud se tyto v průběhu 13. a 14. století rozšířily do celého islámského světa (str. 161–2).

Třetí část pojednávající o Osmanské říši je nejkratší částí monografie a čítá 51 stran. Hourani poměrně jednoduše uvádí čtenáře do problematiky vzestupu a úpadku jedné z velkých islámských říší. Téměř polovina třetí části je dedikována vývoji v arabských provincích, což koresponduje s autorovým záměrem seznámit čtenáře s dějinami arabského islámského světa, nikoliv islámského světa jako celku. Tato kapitola se věnuje stěžejním událostem odehrávajícím se v oblastech ovládaných Osmany. Výklad se zastavuje na konci 18. století. Čtenáře může zaujmout například model osmanské administrativy a postupně mocenské decentralizace osmanského státu, která se započala v Egyptě (str. 229).

Čtvrtá část, pojmenovaná „Věk evropských říší“, podává výklad událostí, které se v arabském světě odehrály v rozmezí let 1800–1939. Toto období je charakteristické pronikáním evropských mocností a evropského kapitálu do oblasti Blízkého východu a severní Afriky a s tím souvisejícími změnami sociálními, hospodářskými i náboženskými. Hourani kapitolu rozdělil

na tři podkapitoly. První podkapitola postihuje léta 1800–1860 a podává ucelený výklad k charakteru evropského kolonialismu v oblasti. Všímá si i správních reforem v rámci Osmanské říše, které zasáhly i arabské provincie. Zvláštní pozornost věnuje Egyptu, který se stal za vlády Muhammada Alího dominantní arabskou provincií, ohrožující samotného osmanského sultána. Ve druhé podkapitole, pokrývající léta 1860–1914 se autor vedle politické a hospodářské situace zaměřuje na společenské změny a obrození islámského myšlení, které se snažilo vyrovnat s dynamickým společenským a ekonomickým vývojem. Hourani si všímá i dalších procesů, jakými jsou zrod nacionalismu, modernizace školství a urbanizace. Třetí podkapitola, postihující vývoj v letech 1914–1939, klade důraz převážně na politickou otázku, která v tomto období v arabském světě dominovala.

„Věk národních států“ – tak se nazývá závěrečná kapitola, jež sleduje vývoj v arabských zemích od roku 1939. Toto období je charakteristické vznikem jednotlivých arabských národních států. Hourani se věnuje politickému, ekonomickému i sociálnímu vývoji v jednotlivých arabských zemích. S ohledem na ekonomický význam arabského světa se soustředí i na mezinárodněpolitické otázky: boj za nezávislost, americko-sovětský souboj o vliv v oblasti, arabsko-izraelské války a otázku ropy a ropných monarchií. Arabsko-izraelské války by si díky svému významu zasloužily detailnější zpracování. Je všeobecně známo, že v průběhu 40. a 50. let byla strnulá arabská společnost nucena vstoupit rovnýma nohami do nového dynamičtějšího světa. Zaznamenala do té doby nevídání změny ekonomické, sociálně strukturální i kulturní, které souvisejí s přejímáním nového životního stylu. Tyto změny, společně se zvyšujícím se populacním přírůstkem, vedly k hlubšímu sociologickým, filosofickým i teologickým úvahám nad údělem a směřováním arabské společnosti moderní doby. Hourani sleduje tyto změny na příkladu pomalu se měnícího života na venkově a dynamického rozvoje ve městech, který je ovšem zatížen migrací nevzdělaného venkovského obyvatelstva přeměňujícího se na městskou chudinu. Prostor je věnován velkým ideologiím (panarabismu, násirismu, arabskému socialismu), které opanovaly arabskou politiku, kulturu i univerzity v průběhu 50. a 60. let, a které byly později vystřídány kapitalistickým a religiózním modelem. Pochvalu si zaslouží i to, že si autor v závěru knihy všímá i ženské otázky a zabývá se údělem žen v tradiční arabsko-islámské společnosti.

Vlastní text je zakončen doslovem Malise Ruthven z roku 2002. Ta ve vši stručnosti pojednává o významných událostech, které se v arabském světě odehrály od prvního vydání Houraniho knihy.

Dějiny arabského světa jsou pro český knižní trh zcela jistě přínosem, především s ohledem na širší veřejnost. Akademictí a vedečtí pracovníci se bez tohoto titulu mohou dost dobře obejít. Protože jsou Dějiny arabského světa lepším dílem než Lewisovy Dějiny Blízkého východu, zůstává otázkou, proč nebyly Dějiny arabského světa vydány dříve.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] HOURANI, A. 2010. Dějiny arabského světa. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Johan Huizinga – Podzim středověku. 2010.

Pavel Vaverka

Katedra antropologických a historických věd, Fakulta filozofická,
Západočeská univerzita v Plzni, pavel.vaverka@seznam.com

KLASICKÉ dílo Podzim středověku vychází nyní už po druhé v češtině¹. Historik Johan Huizinga (7. 12. 1872 – 1. 2. 1945) se zabýval převážně různými aspekty kulturních dějin, nizozemskou historií 15. a 16. století. Huizinga studoval indogermánské jazyky, komparativní lingvistiku (na univerzitě v Lipsku), arabštinu. V roce 1891 začal na univerzitě v Groningen studovat sanskrťt a literaturu. Doktorský titul získal v Nizozemí roku 1897 prací o komické postavě Vidušaky ve starém indickém divadle. Poté přednášel o starověké indické literatuře, obecné historii. V roce 1915 se stal profesorem Obecné historie na leidenské univerzitě, kde působil rovněž jako děkan a rektor. Jeho dílo Podzim středověku vyšlo poprvé roku 1919, v roce 1924 bylo přeloženo do angličtiny a stalo se čtenářsky velmi úspěšné. Ačkoliv jeho nizozemští kolegové nebyli nijak zvlášt zaujati touto prací. Huizinga poté napsal další díla jako životopis Erasma Rotterdamského, *Homo Ludens* aj. Huizingův zájem o středověk podnítila výstava v roce 1902 raných nizozemských předrenesančních malířů, doprovázená katalogem, který sepsal William Weale. Huizinga byl ovlivněn pro studium sanskrtu antropologem Burnettem Tylorem, byl zaujat jeho konceptem, že kultury všude na světě fungují stejně, bez ohledu na období. Z historiků preferoval pozitivisty, jelikož sám byl celkem konzervativní myslitel, k jeho oblibeným autorům patřili Thomas Babington Macaulay (1800–1859) a Leopold von Ranke (1795–1886), ti ovlivnili jeho metodologii. Naopak odmítal marxismus, cyklickou teorii dějin a pesimismus Oswalda Spenglera.

Pro ty, kteří snad neznají žádné autorovo dílo nebo názory, by měla být jedna věc vyjasněna již předem. Huizinga se stal klasikem kulturních dějin, který svého času opět o něco posunul vývoj a pohled na kulturní dějiny, jako kdysi Jacob Christoph Burckhardt (kterého Huizinga kritizoval, za jeho pojetí renesance), který za Huizingova života byl často citovanou autoritou. Huizinga jde ovšem ve svém díle dál, než představil epochu středověku v severní Francii, Burgundsku a Nizozemí 14. a 15. století z pohledu uměleckých děl. Nechce se omezit pouze na to, co formovalo sféru umění. Jeho kniha je především rozsáhlá studie o životě ve všech jeho aspektech, jak se odehrával. Huizinga se nesnažil pouze pochopit umělce, jejich díla, ale celou dobu, zaměřit se na životní módu celé epochy. Samotná historie a historické události nejsou zdaleko to nejdůležitější v knize. Jde především o psychologickou analýzu myšlení lidí ve středověku, dobové pojetí společnosti, rytířské ideje, formy lásky, náboženské cítění, úlohu umění, životy a názory myslitelů, světců, filosofů, básníků, mystiků. Jak se chovala katolická církev, jaké byly typy středověké zbožnosti, chování věřících. A i přes regionální omezenost daného zkoumání je možné pro dané období do určité míry vztáhnout Huizingovy poznatky i na ostatní evropské země ve středověku.

Přesto ústřední místo v knize zaujímá umění, jeho hodnocení z pohledu současníků, obecné názory o estetice. Rozbor básní, pohled na nejznámější kroniky (jako např. Kronika Stoleté války od Jeana Froissarta), životy tehdejších literátů tvoří důležitou část pro pochopení úlohy umění v životě. Rovněž to prozrazuje mnohé o smýšlení a naladění celé společnosti, která se zmítala neustále v napětí mezi určitými ideály a tvrdou realitou

¹Poprvé vyšla kniha v nakladatelství Jinočany: H+H 1999
<http://www.nakladatelstvihh.cz/detailknihy/vyprodano/podzim-stredoveku/>

života. Tehdejší život měl daleko ostřejší kontury a hranice pro jednotlivé události, lidé zažívali často silná citová hnutí, náboženské vytržení.

Oba pôly ideální-reálne pulsují dôky stejné věci, vášni, která je často velmi podivná a popírá bud' ideály, nebo naopak tradičný reálne chování v rôznych situáciach.

I když je to duch rytířstvá, ktorý byl velmi často porušovaný v osobných súbojoch, ale naopak v niektorých väčšinových stretnutiach prevádzil nad racionálnimi úvahami a strategickými rozhodnutiami. Ačkoliv rôzni veliteľi a rytíri velmi dobre viedeli, že sa tak vystavujú prípadné porážke, smrť alebo priejmením naprostu zbytočnému nebezpečí (napr. invaze francúzskych rytíri na britské pobrežie v roku 1404, dobývanie opevnenou pozici ceľom útokom, miesto obejtičom z boku, ale to čo sa dalo pred bitvou u Azincourt v roku 1415, niektoré neúspechy kŕžových výprav a mnohé ďalšie príklady).

Středověk je vnímán jako období s jasou hierarchií společnosti, ideální bylo být šlechticem či rytířem, ačkoliv mnozí králové neváhali a nutili své družiníky ke svazkům s bohatými měšťanskými rodinami. Praktická stránka života prečce jen náhoda považovala nad středověkými ideály, ale je velmi těžké určit, v jakém poměru se to odehrávalo, dá se najít spousta rozporů, a nikoliv předložit jedna jednoznačná interpretace takového chování.

Jako jednu z možných příčin je možné určit celkový postoj k životu. Optimismus by člověk hľadal v životním postoji lidí středověku, bez ohľadu na společenskou vrstvu jen velmi těžko. Důležitý je život po životě, spása, nikoliv pozemský svět. Přesto Huizinga přestavuje tři cesty, jak dosáhnout tehdy krásného života, bez ohledu na to, jak moc je tato snaha do jisté míry falešná a odsouzená k neúspěchu. A snaha překrýt realitu stylizací, usilovat o ideály, zkrášlovat si život nákladnými oděvy, uměleckými díly, velkolepými hostinami, nebo naopak předstírat na venkově dokonalost pastorální idyly. Dvorská okázalost, všechna sláva, to bylo hlavní, k čemu se upíral zrak šlechty. Snaha inscenovat co nejsložitěji různé ceremoniály a běžný provoz královského dvora tento fakt pouze podtrhuje.

Jako jednu z nejdůležitějších kapitol knihy bych označil pojednání o *Náboženské myšlení a jejím zobrazení*, a neméně důležité jsou *Typy zbožnosti*. Teologické názory a představy sice pulsovaly mezi lidmi, jenže byly neustále rozmlňovány různými interpretacemi, vymýšlenými mnohdy nesmyslných otázek apod. Samotní lidé se sice dali často strhnout náboženskými kazateli, ať se jednalo o měšťany, chudé, či šlechty. Jenže víťazství křesťanství nad pohanstvím, jak se zdá, nebylo úplně kompletní. Jak jinak si vysvětlit zprávy, že lidé byli unaveni dodržovat všechny povinnosti spojené s návštěvou kostelů. V samotných svatostáncích se často klelo, hrály se tam karty, sociální pracovnice si tam domluovaly svoje zakázky nebo se tam děly velmi divoké oslavys, jiní chodili do kostela jen proto, aby se pokusili navázat nějakou známost s opačným pohlavím nebo okázale předvedly své nové oblečení. Svatá procesie svým chováním a bezstarostností připomínala spíše rozvíjený průvod Dionýsa nebo Afrodité než některého svatého. Ostatně poutě byly velmi populární, měly spíše lidový než církevní ráz, skýaly ideální zámků pro milostná dostaveníčka, obveselení, soutěže v klení apod. Tímto autor samozřejmě nechce tvrdit, že by společnost nebyla zbožná, ale spíše poukázat na to, že si dokázala žít po svém, církevním názorům navzdory.

Permanentní náboženské vytržení mělo své meze, začalo být pro lidi čím dál více obtěžující. Ačkoliv mnozí kazateli udělali kariéru na kázání proti nešvarům společnosti nebo církvi. Mezi lidmi už se delší dobu objevoval pocit nespokojenosti s církví, sociálním uspořádáním společnosti, kdy tyto stavby žijí z práce obyčejných lidí. Kněží i jiní církevní pracovníci byli často zasměšňováni, a dokonce i celé řady, ke kterým už zjevně nemělo obyvatelstvo důvěru. To dokládá například kouzelná básnička Jeana Molineta vyjadřující pohrdání žebrovými mnichy v tomto novoročním přání:

*Prions Dieu que les Jacobins
Pussent manger les Augustins
Et les Carmes soient pendus
De cordes des Frères Menus²*

První část monografie pokrývá období 7.–10. století a věnuje se stěžejním jevům a událostem rané arabské islámské historie, se stručným úvodem k předislámským dějinám. Mezi tyto jevy a události lze podřadit vznik islámu, arabskou expanzi, období umajjovského a abbásovského chalífátu, proces kooperace a stmelování etnik v rámci nové říše, vývoj na poli náboženském, a to především v oblasti tradice, mystiky a rané islámské filosofie. Tato téma jsou podána způsobem vysledovatelným u obdobných prací a jsou velmi zestrežená, což ovšem vyplývá z charakteru díla samého. Čtenáře mohou příjemně překvapit i postřehy, se kterými se u jiných autorů nesetká, a tak se na straně 53, která se převážně věnuje meziregionálním kontaktům, dovídá, že vodní kolo se do Španělska dostalo ze Sýrie a podzemní akvadukt z Íránu atd. Zbožnost silně zasahovala i šlechtické vrstvy, někteří členové rodů usilovali o život světců nebo hledali útočiště v církevních rádech. Postava světce, mystika, jak zdůrazňuje autor, jako by se právě od středověku nezměnila, je nadčasová. Tento jev vidí jako jeden z mála znaků doby, který se příliš v nadcházejícím období renesance nezměnil. Huizinga pečlivě odhaluje rozpory v tvorbě kronikářů a básníků, kteří jako by uvizli v již neživotních rytířských ideálech a stále se stejnou tvrdošíjnou opakují stejně náměty, ať jde o venkovskou lyriku, rytířský epos, nebo zápis dějin. V literatuře panovala velká krize nejen z důvodu stejnorođnosti námětů, šlo především o použité prostředky. Vyniká to zejména v kronikách, chybí rétorické umění, bohatost prostředků, snaha o psychologické portréty postav.

S tímto vším teprve přijde renesance. Je zarázející, že ve Francii byli tehdy známí Petrarca i Boccaccio, ale nikoliv pro své básně nebo povídky, ale dopisy. Byla objevena forma latinských dopisů, literární prostředky ze starých dob sice nacházely uplatnění už dříve i na území Francie, ale jednalo se o velmi úzký okruh osob, nemělo to žádný zásadní význam na proměnu celé sféry společnosti. Huizinga celkem přesvědčivě vykresluje myšlenkovou nedostatečnost středověkého symbolismu, zoufale nízkou úroveň estetického myšlení, které operuje s pojmy odpovídajícími školních dětí, ať už jde o myslitele, nebo umělce. Rovněž vymezuje praktickou funkci umění, které neexistovalo, ani nemohlo být samo pro sebe, plnilo především dvě funkce, zvýšit lesk královských dvorů nebo šlechtických sídel, kdy se jednotliví patroni mohli chlubit, co podporují a umožňují vytvářet. Druhá funkce spočívala v oslavě náboženského dogmatu, nešlo jen o náměty v umění. Bible a náboženství se staly určujícími pro všechny obory lidské činnosti v jistém smyslu, dokázaly mnohdy přebít racionalní myšlení, praktickou stránku mnoha věcí. Skoro za každou cenu se hledalo nějaké připodobnění související s Kristem, bohem, životy svatých.

Mód tehdejšho života byl plný představ o náročnosti a chmurnosti pozemského života, lidé se děsili smrti, pekelných muk. Jenže tohle permanentní náboženské vytržení, ne-li někdy spíše běsnění, bylo pro lidi zároveň velmi únavné, nebylo možné žít neustále z naděje. Ideově se středověk vyčerpal na nejvyšší možnou mez v mnoha ohledech, proto doboví autoři nedokázali pochopit vzestup měšťanů a touhu neurozených lidí po jiném, pro ně lepším životě. Byli stále chyceni v ideálech, které už nikdo nenaplňoval, protože to z mnoha důvodů nebylo možné, zároveň však nebyla celá epocha schopna přijít už s ničím novým. Tohle je de facto hlavní poselství a závěr knihy, která ukazuje přechodové období středověk/renesance zejména na příkladu literatury výtvarného umění. Teprve obrat k antice přinesl nové ideály, způsob života, rozvoj umění a zvýšení jeho úrovně. Co je nejvíce

²Modleme se k Bohu, aby mniši řádu jakubského, Požrali augustiniány, A karmelitáni, aby byli oběšeni, Na provazech bratří minoritů, str. 196, Podzim středověku

zarázející, středověk obsahoval zajímavé myslitele, jako to bylo v případě Buridana, Oresma, je škoda, že se jim autor věnuje tak málo. I čarodějnictví, magické praktiky mnozí lidé vysvětlovali na racionálním základě, nepodléhali žádným fantasmagorickým představám, velmi přesně odhadli, kde je kámen úrazu, ale opět šlo o malou skupinku lidí, kteří neměli na život společnosti větší vliv. Právě tito lidé přispěli nebo pomohli nástupu renesance.

Jako příklady pro úroveň výtvarného umění jsou vybrány různé knižní iluminace, obrazy Jana Van Eycka a jiných malířů. Bohužel právě kapitola *Umění v životě*, přináší některé myšlenky, které dnes už nemají uplatnění. Umění bratří van Eycků vnímá Huizinga jako dokonalé rozvinutí pozdně středověké formy, naturalismus v jejich obrazech pro něj není předznamenáním renesance, ale jen snaha po středověkém realismu. Ani v nejmenším nepochybují, že dřívá většina středověkého umění a práce Van Eycka měly spíše náboženský než světský námit.

Jenže Jan Van Eyck není pouze malířem pozdního středověku, ale patří i do renesance. Právě proto musíme hledět nejen na náměty v umění, ale i na jeho techniku, prostředky, kterými se vyjadřuje. Je třeba si uvědomit, že starověk znal techniku perspektivity a zlatého řezu. Jan van Eyck využíval zhusta těchto znalostí, četl i starověké autory zabývající se uměním. Stačí vybrat jeho některý pozdější obraz a srovnat to s nějakou knižní iluminací nebo jiným malířem držícím se čistě gotiky. To je nebetyčný rozdíl, Jan Van Eyck je malíř, zatímco ostatní proti němu působí, jako by tvořili pestrobarevné omalovánky nebo trochu lepší realistické portréty.

Jan Van Eyck přináší dokonalé využití perspektivy při kompozici obrazu, pracuje jinak se světem než ostatní, uplatňuje stínování, dokáže pojmit do malby spoustu detailů, např. obraz Madona kancléře Robina nebo portrét Arnolfiniho s jeho ženou, kde je v zrcadle na zadní zdi komplikovaný odraz místnosti vymalován. Kdo to tehdy ve Francii nebo Nizozemí uměl? Nemluv o tom, že jako jeden z prvních přešel na olejomalbu, čímž docílil nového vzhledu obrazů. Samozřejmě i on potřeboval určitý vývoj než k takovému stadiu preciznosti dospěl, a začínal původně v čistě středověkém pojetí malby. Ovšem právě četba o starověkých dílech podnítila jeho vzestup na vyšší technickou úroveň, výrazové prostředky měl širší než většina jeho současníků. Kdyby vycházel pouze ze středověkého malířství, nedostal by se na onu vysokou úroveň. Toto vše z něj činí i renesančního malíře, a nikoliv jen umělce pozdní gotiky.

Nicméně toto byla z dnešního pohledu asi jediná závažnější chyba v celém díle. Autorovo pojetí středověku je i dnes po téměř jednom století stále působivé a jeho dílu se nedá upřít myšlenková velikost. I když dnes jsou kulturní dějiny a medievalistika někde jinde. Zajímavý paradox v závěrečném zhodnocení knihy. Jestliže v době vydání knihy se tvrdilo, že je příliš popularizační a málo odborná, domnívám se, že dnes není určena pro běžného čtenáře. Přece jen pětina, někdy až čtvrtina textu je ve francouzštině, někdy i němčině. A pochybuji, že čtenář bez obecné nebo trochu bližší problematiky bude snadno číst toto dílo, nejde jen o zmiňovanou vícejazyčnost, ale především o znalost tehdejších státních celků, krajů, šlechtických rodů atd. Huizinga už s nimi pracuje, on nevysvětluje, což pro nováčka v oboru může představovat jistou překážku a zdržení. I samotný styl psaní nepovažuju za nikterak popularizační, je spíše hutný, plný myšlenek, jejich představování na řadě příkladů a protikladů.

Kniha má rozsáhlý poznámkový aparát, časovou osu událostí od začátku 14. stol. do konce 15. stol. Obsahuje velmi pěknou obrazovou přílohu (vycházející z dobového umění), at' je barevná, nebo černo-bílá (ta převažuje). Musím také ocenit velmi zdařilý grafický design a úpravu celé knihy, Pavel Štefan odvedl na tomto poli velmi dobrou práci.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] HUIZINGA, J. 2010. *Podzim středověku*.(přeložila Gabriela Veselá, Šárka Belisová). Paseka: Praha, Litomyšl.

Jiří Just, Zdeněk R. Nešpor, Ondřej Matějka et al. – Luteráni v českých zemích v proměnách staletí. 2009.

Jiří Nenutil

Katedra antropologických a historických věd, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, j.nenyenutil@seznam.cz

LUTERSTVÍ je jedním z určujících proudů evropské křesťanské civilizace. Přesto je v českých zemích vnímáno jaksi okrajově. Z části je to způsobeno jedinečným historickým vývojem, řečeno Šmahelovými slovy reformací před reformacemi, a z části obecným problémem nízké náboženské identifikace současné české společnosti. Platí-li slova Petra Hlaváčka z úvodní studie „České luteránství je jako ponorná řeka (...),“ tato kniha je svědectvím o síle a směřování jejího proudu ve spletitých cestách českých duchovních dějin.

Knihu se skládá ze tří nosných historických studií autorů Zdeňka R. Nešpora, Jiřího Justa, a Ondřeje Matějky a také čtvrté kapitoly kolektivu autorů pod vedením Zdeňka R. Nešpora. Zdeňek R. Nešpor působí jako docent na FHS UK a v sociologickém ústavu AV ČR, jeho odborné zaměření je sociologie kultury a institucí, sociologie náboženství, religionistika a české dějiny. Jiří Just je vědeckým pracovníkem oddělení pro studium a edici díla J. A. Komenského Filosofického ústavu AV ČR. Věnuje se studiu nekatolických konfesních kultur v 16. a 17. století ve středoevropském prostoru, knižní kultuře české reformace a literární produkci Jednoty bratrské v předbělohorském období. Ondřej Matějka působí na Institutu mezinárodních studií FSV UK a na Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se historií českého protestantského prostředí v 19. a 20. století, sociálními dějinami československé komunistické diktatury a soudobými politickými dějinami Francie.

Před autory stál nelehký úkol uvést luterství do patřičného dějinného a ideového kontextu. „Není snadné psát dějiny luterství v českých zemích, kde od vyhlášení kompaktát (1436) až do Rudolfova Majestátu (1609) legálně působily pouze dva církevní útvary, většinové společenství utrakvistů a podstatně menší obec věřících, setrvávajících v poslušnosti římského papeže.“ Tato slova Jiřího Justa předznamenávají klíčový okamžik každé interpretace náboženského vývoje českých zemí. Dědictví husitského hnutí, které se v podobě kališnické většiny národa dominantně promítlo do předbělohorského období, nechává jen malý prostor pro složité reformační úsilí luteránů. Čechy valnou většinou zbavené světského panování církve, svým kněžím poskytující dle „státního zákona“ (pražské artikuly, kompaktáta, kutnohoršská smlouva) svobodné hlásání slova božího a jako symbol úspěšného ubránění víry se drží přijímání podoboří, nebyly naplněny společensko religiozním potenciálem k rozvoji „nové“ reformace. Tak tedy prostor pro šíření Lutherových myšlenek zbývá v německy hovořícím obyvatelstvu Českých zemí, které předcházející husitské hnutí nedokázalo pro svůj posléze vyhreněně národní charakter oslovit. Zde Just půvabně líčí pronikání jednotlivých osobností na konkrétní panství, respektive farnosti. Zvláště vyniká panství Šliků a území severozápadních Čech. Čtivé a přitom podrobné líčení pronikání luteránského vlivu je s obdivuhodnou bravurou rádně doloženo odkazy na literaturu. Pouze na straně 32 se domnívám, že došlo k záměně jména či data úmrtí. Pokud skutečně roku 1499 zemřel administrátor utrakvistů M. Jakoubek ze Stříbra, bylo by vhodné jej odlišit od stejnojmenného umírněného teologa husitské revoluce, Husova přímého nástupce.

Kapitola „Luteráni v českých zemích v období proti reformaci a náboženské toleranci“ Zdeňka R. Nešpora se člení na dvě

poměrně odlišné části. V první nezbývá autorovi než konstatovat, že porážka českých stavů přináší drtivé potlačení a faktickou likvidaci utrakvismu a evangelictví v českých zemích. Metodologické problémy zkoumání kultury, která po sobě nezanechala stopy, by stálo za to propracovat, neboť snad i díky řemeslné zručnosti autora, mají nepopiratelný půvab i přesah cenný pro moderní historiografii. Nechci se zde pouštět do laciných analogií, ale Nešpor dobře podchycuje vzájemnou vazbu vnitřního odporu proti stávajícímu stavu se sporadicou, ale neutuchající podporou zahraničí. Nejen tento moment je odpovědí na otázku, zda se vyplatí sledovat dějiny luterství v českých zemích. Druhá polovina kapitoly se zabývá etablováním evangelictví po vydání Tolerančního patentu. Jsou zde představeny jisté rozpaky české společnosti, kdy si nekatolík měl vybrat buď luterství, nebo kalvinismus (toto dilema např. českých bratrů ilustruje známá scéna Žalmana před vrchností z Jiráskova F. L. Věka) a následný vznik sborů a jejich formování. „Pro luterství první části dlouhého 19. století bylo charakteristické postupné dozívání předtolerančního tajněho nekatolictví a jeho zcirkvenování (...).“ Všechny tyto tendenze spolu se zohledněním teritoriálních výjimek Ašska a části Slezska Nešpor, na základě bohaté literatury, dává do srozumitelné kontextu a předkládá čtenáři.

Jestliže Petr Hlaváček ve své úvodní studii luterství představoval, Jiří Just uváděl do českého kontextu, Zdeňek R. Nešpor vyzvedl z illegality na světlo tolerance, Ondřej Matějka se vyrovnává s dobou, kdy luterství bylo již „zcirkveněno“ a hledalo cestu životaschopné existenci v rodící se moderní a nacionální společnosti. Konec 19. a začátek 20. století je ve znamení organizování a spolčování, ať už na náboženském, nebo národním základě. Matějka provede čtenáře přehrálí schůzí a osobnosti s erudovaným výkladem, ovšem při zachování srozumitelnosti, a čtivě směřuje k pointě, kterou je vznik Českobratrské církve evangelické. Ze toto vyvrcholení dosavadního vývoje mělo i svá, z podstaty věci, vzeslá úskalí, je zde velmi přesně ilustrováno připomínkou volání J. L. Hromádky po „zajiskření“ vnitřního vnímání víry. Diskuze předcházející a provázející vznik unie evangelíků jsou vyloženy důkladně a návazně, což činí kapitolu zcela konzistentní s předešlými.

Čtvrtá kapitola „Dědictví luterské reformace v Čechách a na Moravě po roce 1918“ oproti tomu již podtitulem „předběžný nástin problematiky“ dává najevo jistou rozvolněnost tvaru, který kolísá od popisu posunů idejí jednotlivců po strukturální změny. Dovolím si ji tedy vnímat jako přípravu pro další díla, ostatně k jisté licenci se hlásí v úvodu i autor.

Luteráni v českých zemích je kniha, která by rozhodně neměla ujít pozornost nikoho, kdo se zajímá o dějiny v nejširším slova smyslu. Cituje-li Ondřej Matějka ve své části Marka Blocha, je to přiznaná a úspěšná inspirace. Zajímavou, odborně precizní formou je uchopeno luterství jako latentní, ale životadárny proud kultury českých zemí. Metodicky je zvláště vynikající část o tajných nekatolících za protireformace, kdy je zmíněna řada faktorů známých i z moderní doby. Díky dobré práci autorů lze číst dějiny malé, ale významné konfese, a přitom vnímat historii českých zemí v celé její (často dosud opomíjené) šíři a síle.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] LUST, J., NEŠPOR, Z. R., MATĚJKO, O. et al. 2010. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha: Lutherova společnost.

AntropoWebzin

Číslo 2/2011

ISSN 1801–8807

Vychází třikrát ročně.

V Plzni vydává AntropoWeb při Katedře Antropologických a historických věd při FF, ZČU v Plzni

Editor: Bc. Petr Tůma

Výkonná redakce: Bc. Pavla Hrdličková, Bc. Pavlína Chánová, Bc. Zuzana Trávníčková

Redakční rada: Prof. RNDr. Ivo T. Budil, Ph.D., DSc. (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU v Plzni)
Mgr. Lenka Budilová (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU v Plzni),

PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU v Plzni),

Doc. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (Katedra antropologických a historických věd, Centrum blízkovýchodních studií, FF ZČU v Plzni),

Doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc. (Katedra sociálních věd, FF, Univerzita Pardubice),

Michaela Kuzmova, Ph.D. (Katedra bohemistiky, Filologická fakulta, Jihozápadní Univerzita Neofita Rilského v Blagoevgradu),

Doc. Petr Lozoviuk, Ph.D. (Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde, Dresden),

Mgr. Martin Paleček, Ph.D. (Katedra filozofie a společenských věd, FF, Univerzita Hradec Králové),

Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklór Bulharské akademie věd, Sofia),

Doc. PhDr. Lydia Petráňová, CSc. (Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.),

Mgr. Michal Tošner, Ph.D. (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU v Plzni),

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D. (Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Vydávání časopisu je v roce 2011 podporováno grantem AntropoWebzin 2011–2012 přiděleným v rámci Studentské grantové soutěže ZČU pod číslem SGS–2011–031.

Úprava a sazba: Petr Tůma

Cover: David Švanda

AntropoWeb

Katedra antropologických a historických věd

Sedláčkova 15

301 25 Plzeň

www.antropologie.zcu.cz

e-mail: redakce@antropoweb.cz, p.tuma@antropoweb.cz

©AntropoWeb 2011